

Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний університет
Кафедра загальної та соціальної психології

Н.О. Олейник

ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ (З ПРАКТИКУМОМ)

Методичні рекомендації
до проведення семінарських занять

для студентів на бакалаврському рівні спеціальності
053. Психологія. Спеціалізація:
соціальна психологія, практична психологія

Херсон
2018

УДК 159.922.6(07)
0 - 53

Рекомендовано до друку відповідно до ухвали вченої ради
Херсонського державного університету
(протокол від 26.12.2017 № 7)

Укладач:

Олейник Н.О. – кандидат психологічних наук, викладач кафедри загальної та соціальної психології

Рецензенти:

Савченко О.В. – доктор психологічних наук, професор кафедри педагогіки та психології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Соколова В.Ф. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Херсонського державного університету

Олейник Н.О.

0 - 53 Вікова психологія (з практикумом) : методичні рекомендації до проведення семінарських занять / Н.О. Олейник. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2018. – 92 с.

ISBN 978-966-916-474-2

Методичні рекомендації до проведення семінарських занять з курсу «Вікова психологія (з практикумом)» спрямовані на оволодіння студентами теоретичними й практичними знаннями закономірностей та механізмів психічного розвитку людини в онтогенезі, а також методами побудови взаємодії і спілкування з людьми в різних умовах їх життєдіяльності.

Автором розкрито у повній мірі структуру даної дисципліни (теоретичні основи вікової психології, психологічний та особистісний розвиток дитини від народження до вступу у школу, психологію молодшого школяра, підлітка, зрілої юності, ранньої дорослості, зрілого дорослого віку, старості). До кожного семінарського заняття надається коротка теоретична довідка, питання для самоконтролю та завдання для самостійної роботи. Окремим блоком методичних рекомендацій є практичні завдання для самостійної роботи студентів.

УДК 159.922.6(07)

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО САМОСТІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ	11
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ПІДГОТОВКИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ	16
Тема: Вікова психологія як наука.....	16
Тема: Витоки вікової психології як науки.....	18
Тема: Принципи і методи сучасної вікової психології	22
Тема: Розвиток як процес оволодіння дитиною суспільно-історичним досвідом.....	26
Тема: Основні теорії та концепції психічного розвитку дитини у рамках зарубіжної психології.....	32
Тема: Особливості психічного розвитку немовляти.....	37
Тема: Розвиток особистості в ранньому віці. Криза трьох років	41
Тема: Психічний розвиток дитини в дошкільному віці	44
Тема: Психічний розвиток дитини молодшого шкільного віку.....	49
Тема: Психологічні новоутворення в підлітковому віці.....	53
Тема: Психологічні особливості юнацького віку	56
Тема: Загальна характеристика дорослого періоду життя.....	61
Тема: Психологія старості.....	67
КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ВІДПОВІДІ СТУДЕНТА НА СЕМІНАРСЬКОМУ ЗАНЯТТІ	72
ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ	74
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	85

ВСТУП

Програма вивчення навчальної дисципліни **«Вікова психологія (з практикумом)»** складена відповідно до освітньої програми для здобувачів рівня вищої освіти «бакалавр» спеціальності 053. Психологія.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є: вивчення загальних закономірностей динаміки психічного розвитку та формування особистості в онтогенезі; ознайомлення з повним життєвим циклом, котрий проходить людина; розгляд вікових закономірностей розвитку у віці немовляти, ранньому та дошкільному дитинстві, молодшому шкільному та підлітковому віці, юнацтві, молодості, зрілості, пізній зрілості та старості.

Міждисциплінарні зв'язки: матеріал, що викладається у навчальній дисципліні «Вікова психологія (з практикумом)», спирається на досконалу теоретичну підготовку, на систематизоване та структуроване знання основних галузей психологічної науки. У теоретичному плані дисципліна узагальнює та доповнює знання отримані при вивченні відповідних курсів, впорядковує та систематизує інформацію щодо основних закономірностей динаміки психічного розвитку особистості в онтогенезі. Дисципліна «Вікова психологія (з практикумом)» є органічно пов'язаною з попередніми навчальними дисциплінами, які вивчалися студентами-психологами протягом навчання у вищому навчальному закладі, а саме: «Загальна психологія», «Теорії особистості», «Соціальна психологія», «Психодіагностика», тощо.

Знання, засвоєні в рамках зазначеного курсу, будуть використані при написанні науково-дослідних та випускних робіт.

Метою викладання навчальної дисципліни «Вікова психологія (з практикумом)» є оволодіння студентами теоретичними й практичними знаннями закономірностей та механізмів психічного розвитку людини в онтогенезі, а також методами побудови взаємодії і спілкування з людьми в різних умовах їх життєдіяльності.

Завдання курсу:

1. Ознайомити студентів з основами поняттями, принципами, концепціями вікової психології.

2. Розкриття механізму специфіки психічного розвитку кожного вікового періоду та їх закономірностей, підходів до періодизації психічного розвитку особистості.

3. Формування фахових вмінь та навичок спілкування з суб'єктами різного рівня розвитку. Вміння знайти оптимальне рішення в будь-якій ситуації психічної реальності.

4. Оволодіння студентами засобами розуміння та трансформації умов, що визначають образ думок і образ дій особистостей на різних етапах онтогенезу.

5. Виробити у студентів ряд умінь та навичок застосування набутих знань у практичних сферах своєї діяльності, активізувати особистісний та творчий потенціал майбутнього фахівця.

Студент повинен мати наступні загальні компетенції:

Вивчення навчальної дисципліни «Вікова психологія (з практикумом)» спрямовано на формування таких компетенцій:

Інструментальні компетенції:

- готовність використовувати на практиці, в реальних умовах професійної діяльності засвоєні знання, навички і уміння з організації науково-дослідних, науково-практичних, управлінських заходів;

- здатність організовувати пошукову діяльність, спрямовану на знаходження необхідної інформації, перевірку її надійності та достовірності, здійснювати аналіз та оцінку за різними критеріями інформації, отриманої з різних джерел;

- критичне осмислення проблем у навчанні та/або професійній діяльності на межі предметних галузей.

Міжособистісні компетенції:

- готовність до активного спілкування в науковій, виробничій і соціальній сферах діяльності, до встановлення адекватних міжособистісних стосунків в різних ситуаціях спілкування, до оптимізації умов взаємодії;

- зрозуміле і недвозначне донесення власних висновків (обґрунтувань, пояснень, розмірковувань) до фахівців і нефахівців, зокрема, до осіб, які навчаються;

- здатність виявляти толерантність (повагу та позитивне ставлення) до розмаїття культур, форм самовираження й

самоздійснення індивідуальності, до несхожості наукових поглядів, методологічних підходів тощо.

Системні компетенції:

- прийняття відповідальності за свої рішення в рамках професійної компетенції, розробляти декілька варіантів розв'язання складних проблемних ситуацій, прогнозувати імовірні наслідки;

- здатність до подальшого навчання, до автономного та самостійного формування програм саморозвитку, обирання адекватних стратегій корекції та розвитку власних здібностей;

- готовність до позитивного впливу особистим прикладом на власне соціальне оточення на основі дотримання норм і рекомендацій здорового способу життя;

- використання знань правових і етичних норм при оцінці наслідків своєї професійної діяльності;

- готовність реалізовувати свій творчий потенціал в постановці та вирішенні завдань практики, в розробці психологічного інструментарію та заходів психологічної допомоги, у впровадженні технологій у навчально-виховний процес.

Професійні компетенції:

у науково-дослідній діяльності:

здатність й готовність до:

- розробки програм дослідження (теоретичного, емпіричного), їх методологічного обґрунтування та методичного забезпечення з використанням новітніх знань та технологій з вікової психології;

- модифікації й адаптації існуючих технологій науково-дослідницької й практичної діяльності у галузі вікової психології, розробка психодіагностичного інструментарію, адекватного цілям і контингенту досліджуваних, відповідного вимогам щодо валідності та надійності результатів;

- планування, організації й психологічного супроводу впровадження результатів наукових досліджень в умови реальної професійної, навчальної, суспільної діяльності;

- визначати й пояснювати психологічні механізми формування, функціонування та розвитку психічних явищ, процесів, властивостей, виокремлювати причини та фактори, що диференціюють характер їх індивідуального функціонування та розвитку;

- досліджувати специфіку розвитку психічних явищ в нормі та патології з урахуванням вікових, статевих, гендерних, професійних, соціальних та інших розбіжностей, криз розвитку та факторів ризику;

у практичній діяльності:

здатність й готовність до:

- постановки прикладних завдань, планування й проведення прикладного дослідження у рамках вікової психології;

- розробки індивідуальних програм діагностики, профілактики, корекції та розвитку психологічних властивостей і станів, характеристик психічних процесів, різних форм діяльності індивідів і груп на основі інноваційних розробок;

- впровадження групових програм психогієни, профілактики, корекції та розвитку з метою активізації особистісного потенціалу, посилення працездатності та стресостійкості особистостей, розвитку їх професійних вмінь та здібностей, підвищення рівня їх психологічного благополуччя;

- формулювання обґрунтованих психологічних рекомендацій прикладного профілю на основі отриманих результатів теоретичних і прикладних досліджень;

- розробки нових засобів впливу на міжособистісні й міжгрупові відносини, стосунки суб'єкта з реальним світом, процес особистісного зростання;

- організації роботи психологічної служби в певній сфері діяльності суспільства;

- виконання математичних та комп'ютерних обчислень, що мають відношення до психічних явищ, використовуючи належне програмне забезпечення та знання, як відображати, аналізувати й інтерпретувати результати;

у педагогічній діяльності:

здатність й готовність:

- здійснювати експертну оцінку прийомів, стратегій, технологій навчально-виховного процесу за критеріями адекватності, оптимальності та ефективності, визначати проблеми організації та впровадження заходів навчально-виховного процесу;

- брати участь в розробці нових програм і вдосконаленні навчальних курсів за психологічними дисциплінами;

- здійснювати підготовку й проведення різних форм організації навчальної діяльності з використанням сучасних методів активного навчання;

- до розвитку і саморозвитку системи професійно необхідних властивостей, комплексу педагогічних здібностей;
- здійснювати керування процесом написання дослідницьких робіт та науковою діяльністю обдарованої молоді;
- проводити просвітницьку діяльність серед населення з метою підвищення рівня психологічної культури суспільства.

У результаті освоєння дисципліни студент повинен:

знати:

- основи вікової психології: предмет, механізми, основні закономірності, принципи, методи і структуру науки, її сучасні теорії та концепції;
- загальні закономірності розвитку людини в онтогенезі: передумови, умови, чинники, рушійні сили, джерела психічного розвитку;
- особливості пізнавальних процесів, емоційно-вольової, мотиваційної сфер, індивідуально-психологічних характеристик людей різного віку.

уміти:

- застосовувати отримані знання з вікової психології в педагогіці для організації діяльності і спілкування особистості в різні вікові періоди, для створення умов, що сприяють конструктивному психічному розвитку людини;
- враховувати в навчально-виховному процесі сензитивні періоди формування певних психофізіологічних новоутворень;
- враховувати вікові особливості дитини в психолого-педагогічній роботі з нею;
- орієнтуватися на нормативи кожного вікового періоду у психодіагностичній та психокорекційній роботі;
- аналізувати витоки психологічних проблем індивіда в його онтогенезі.

володіти:

- основними знаннями та уміннями впроваджувати закономірності розвитку особистості на різних вікових етапах;
- навичками творчого узагальнення отриманих знань в письмовій та усній формі;
- прийомами ведення теоретичних дискусій, полеміки, ділових ігор.

демонструвати здатність і готовність до:

- застосовувати отримані знання на практиці та у професійній діяльності;

- здійснювати психодіагностичну та психокорекційну роботу, орієнтуючись на нормативи кожного вікового періоду;
- самостійного пошуку, аналізу виток психологічних проблем індивіда в його онтогенезі.

Методичні рекомендації до проведення семінарських занять з дисципліни «Вікова психологія (з практикумом)» розроблені відповідно структури та змісту робочої програми, навчальних, навчально-методичних посібників, монографій, наукових статей психолого-педагогічного напрямку, які є теоретичною та практичною опорою для студентів у вивченні дисциплін професійного спрямування.

Навчальний курс «Вікова психологія (з практикумом)» є базовим у підготовці майбутніх психологів. У межах курсу студенти отримують знання, уміння та навички необхідні для ефективної роботи з дітьми різних вікових груп, батьками, вчителями, вихователями. Компетенція в питаннях вікової психології дозволить майбутнім спеціалістам на високому рівні здійснювати просвітницьку, психодіагностичну, консультативну, корекційно-відновлювальну та розвивальну роботу.

ЗМІСТОВІ МОДУЛІ ТА ПЕРЕЛІК СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Предмет, задачі, методи вікової психології. Основні теорії та закономірності психологічного розвитку людини.

Семінарський модуль:

1. Вікова психологія як наука (2 години).
2. Витоки вікової психології як науки (2 години).
3. Принципи і методи сучасної вікової психології (2 години).
4. Розвиток як процес оволодіння дитиною суспільно-історичним досвідом (2 години).
5. Основні теорії та концепції психічного розвитку дитини у рамках зарубіжної психології (2 години).
6. Особливості психічного розвитку немовляти (2 години).

Змістовий модуль 2. Психічний розвиток дитини від народження до шкільного віку. Характеристика основних досягнень дорослої людини.

Семінарський модуль:

1. Розвиток особистості в ранньому віці. Криза трьох років (2 години).
2. Психічний розвиток дитини в дошкільному віці (2 години).
3. Психічний розвиток дитини молодшого шкільного віку (2 години).
4. Психологічні новоутворення в підлітковому віці (2 години).
5. Психологічні особливості юнацького віку (2 години).
6. Загальна характеристика дорослого періоду життя (2 години).
7. Психологія старості (2 години).

РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО САМОСТІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ

Самостійна робота студентів є невід’ємною складовою вивчення навчальної дисципліни. Вона здійснюється за такими **напрямами**:

- підготовка теоретичних питань до семінарських занять;
- підготовка рефератів та тематичних повідомлень;
- конспектування та аналіз першоджерел;
- підготовка практичних завдань до семінарських занять;
- підготовка звітів, за результатами виконання практичних та професійно-орієнтованих завдань (в тому числі тез і статей);
- підготовка усних виступів та безпосередні виступи (в тому числі захисти та презентації власної дослідницької роботи, а також презентація рефератів і тематичних повідомлень);
- підготовка до підсумкових модульних робіт та екзамену.

Підготовка теоретичних питань до семінарських занять передбачає опрацювання питань семінарського заняття, які повністю або частково розглядаються на лекції або виносяться на самостійне опрацювання.

Алгоритм підготовки

1. Визначте питання для підготовки (Ви маєте розглянути усі питання, зазначені у плані семінарського заняття).
2. Візьміть у бібліотеці університету (читальному залі або на абонементі) джерела, зазначені у списку основної літератури до заняття. При підборі літератури Ви можете користуватися бібліотечними та електронними каталогами (алфавітним, предметним або систематичним).
3. Визначте розділи (теми або параграфи), у яких розкрито питання семінарського заняття.
4. Прочитайте ці розділи.
5. Складіть план (простий або складний) відповіді на кожне питання.
6. Визначте основні поняття, які ви повинні засвоїти.
7. Проаналізуйте, як опрацьований матеріал пов’язаний з іншими питаннями теми.

8. Для кращого засвоєння та запам'ятовування матеріалу складіть короткий конспект, схеми, таблиці або графіки по прочитаному матеріалу.

9. Визначте проблеми в опрацьованому матеріалі, які ви недостатньо зрозуміли. З цими питаннями Ви можете звернутися на консультації до викладача.

10. Переверіте, як Ви засвоїли опрацьоване питання. Ви можете це зробити, відповівши на тестові питання до теми або розв'язавши практичні завдання.

Обговорення питань на семінарському занятті ведеться у формі вільної дискусії, тому кожен студент повинен уважно слухати доповіді всіх учасників і може виступити з доповненням, або вказати на помилки, які були допущені під час відповіді на поставлене питання іншим студентом.

Конспектування та аналіз першоджерел передбачає поглиблений розгляд окремих питань теми. Для конспектування пропонуються статті з фахових журналів, розділи монографій або підручників.

Алгоритм підготовки

1. Прочитайте запропоноване першоджерело.
2. Правильно оформіть бібліографію першоджерела (автор, назва, вихідні дані).
3. Складіть план (простий або складний).
4. Для кожного пункту плану виділіть основні положення проблеми, яка висвітлюється у першоджерелі.
5. Представте прочитаний текст у вигляді тез або анотації, використовуючи, при потребі, схеми, таблиці, графіки тощо.
6. Для самоперевірки перекажіть статтю, використовуючи власний конспект.

Підготовка рефератів та тематичних повідомлень передбачає бібліографічну роботу з систематизації та аналізу літератури; глибокий та детальний аналіз проблеми (робіт зарубіжних і вітчизняних авторів, вивчення і аналіз необхідних нормативних документів).

Алгоритм підготовки

1. Ознайомтеся з вимогами (тематикою, колом необхідної літератури, ракурсом освітлення проблеми) до реферату або тематичного повідомлення.
2. Підберіть літературу, у якій розкривається проблема. При підборі літератури користуйтеся бібліотечними каталогами

(алфавітним, предметним або систематичним), консультуйтеся з викладачами та колегами, здійсніть пошук по дереву посилань та в Інтернет.

3. Складіть план реферату або повідомлення.

4. Опрацюйте літературні джерела, користуючись порадами до конспектування першоджерел.

5. Систематизуйте опрацьований матеріал відповідно до плану реферату чи тематичного повідомлення.

6. Дайте власний критичний аналіз та оцінку висвітленої проблеми.

7. Оформіть реферат у друкованому вигляді відповідно до вимог (титульна сторінка із зазначенням теми, інформації про авторів та місця виконання роботи; сторінка із детальним змістом реферату; основний текст із посиланнями на роботи цитованих авторів; висновки, що містять авторські міркування, узагальнення тощо; список використаної літератури). Тематичне повідомлення не потребує друкованого оформлення, оскільки презентується виключно усно.

Методичні вказівки до виконання рефератів

Реферат – короткий виклад (огляд) змісту однієї або декількох наукових робіт або книг з певної тематики. У рефераті повинно бути якнайповніше розкрито зміст теми, основні теоретичні та фактичні відомості. Розширений, або зведений (за декількома джерелами, оглядовий) реферат містить відомості про певну кількість робіт з однієї теми, викладені у вигляді добре структурованого тексту. Реферат – перший ступінь на шляху освоєння навиків проведення науково-дослідної роботи, оскільки він є однією з початкових форм подання наукових результатів письмово. Це робота теоретичного характеру із джерелами інформації по аналізу, порівнянню і узагальненню даних, одержаних іншими дослідниками обраної теми. Важливо, що в процесі написання реферату формується власний погляд на проблему.

Оформлення та структура реферату. Оптимальним вважається обсяг реферату у 10-15 сторінок друкарського тексту. Формат паперу – А4, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Поля: ліворуч – 3 см, справа – 1,5 см, зверху – 2,0 см, знизу – 2,0 см. Times New Roman, 14. Абзац 1,25 см.

Реферат повинен мати титульний аркуш, зміст, список використаної літератури, який розміщується на останній сторінці

рукопису реферату. На останній сторінці рукопису реферату ставиться підпис його автора і дата закінчення роботи.

Критерії оцінки реферату

Реферати в рамках навчального процесу у вузі оцінюються за наступними головними критеріями:

- уміння підібрати наукову літературу за темою;
- інформаційна насиченість, новизна, оригінальність викладу питань;
- простота і дохідливість викладу;
- структурна організованість, логічність, граматична правильність і стилістична виразність;
- переконливість, аргументованість, практична значущість і теоретична обґрунтованість пропозицій і висновків, зроблених в рефераті.

Підготовка **звітів, за результатами виконання практичних завдань** має на меті оформлення результатів самостійної роботи студентів у презентабельному вигляді, їх узагальнення та систематизацію. Наявність письмового звіту з базових видів самостійної роботи є обов'язковою, оскільки є базовою підставою для оцінювання студентської роботи.

Алгоритм підготовки

1. Виконайте усі необхідні пункти з підготовки практичних (професійно-орієнтованих) завдань.

2. За результатами проведеної роботи підготуйте звіт, орієнтуючись на вимоги прописані у плані лабораторного заняття та загальні вимоги до письмових звітів.

3. Здайте звіт викладачу по завершенню лабораторного заняття (для студентів денної форми навчання).

4. Складіть звіти, зазначені у пункті «Вимоги до екзамену», по порядку в окрему папку та здайте їх у термін, вказаний викладачем (для студентів заочної форми навчання).

Підготовка **до підсумкової модульної роботи та екзамену** має на меті узагальнення та систематизацію знань з окремого модуля або дисципліни у цілому.

Алгоритм підготовки

1. Ознайомтеся з переліком питань та завдань до екзамену.

2. Підберіть підручники, інструктивно-методичні матеріали або іншу довідкову літературу, необхідну для підготовки.

3. Перегляньте зміст кожного питання, користуючись власними конспектами або підручниками.

4. Визначте рівень знань з кожного питання.

5. Визначте питання, які потребують ретельнішої підготовки (опрацювання додаткової літератури, складання конспектів, схем, виконання окремих завдань тощо). З цією метою зверніться до алгоритму підготовки теоретичних питань до семінарських занять та виконання завдань до лабораторних занять.

6. Для самоперевірки перекажіть теоретичні питання або виконайте практичне завдання.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ПІДГОТОВКИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 1

Тема: Вікова психологія як наука

Мета: введення в курс «вікова психологія». Поглибити і закріпити знання про предмет, завдання вікової психології.

План семінарського заняття

1. Предмет та завдання вікової психології.
2. Умови які сприяли виникненню і розвитку вікової психології.
3. Основні розділи вікової психології.
4. Вікова психологія у системі наук.
5. Обговорення прийомів конспектування першоджерел.

Основні поняття: вікова психологія, онтогенез, філогенез, предмет вікової психології, об'єкт вікової психології, розвиток, умови розвитку, фактори розвитку, витоки розвитку, напрями розвитку: біогенетичний, соціогенетичний, конвергенції, зони розвитку.

Теоретична довідка

Вікова психологія – галузь психологічної науки, яка вивчає особливості психічного та особистісного розвитку людини на різних етапах її життя.

Об'єктом дослідження вікової психології є людина на всіх етапах її життя. Його специфіка полягає передусім у тому, що протягом життя в психіці людини відбуваються різні якісні перетворення, дослідження яких потребує системного з'ясування загальних закономірностей вікового розвитку.

Предметом вікової психології як галузі психологічної науки є вікова динаміка психіки людини, закономірності та факти розвитку психічних процесів і психічних властивостей особистості на різних етапах її індивідуального життя.

Як навчальний курс вікова психологія охоплює такі **теми**: вікова психологія як галузь психологічної науки; виникнення і розвиток вікової психології; теоретичні основи вікової психології; початок людського життя; психічний і особистісний розвиток дитини від народження до вступу в школу; психологія молодшого

школяра; психологія підлітка; психологія ранньої і зрілої юності; рання дорослість; зрілий дорослий вік; старість.

Вікова психологія реалізує всі властиві психологічній науці **функції**.

Теоретико-пізнавальна функція вікової психології передбачає пізнання психічної реальності, її структури, механізмів розвитку та функціонування з позиції інтересів дитини, дорослої і старої людини, а також з'ясування закономірностей і чинників вікового розвитку.

Прогностична функція реалізується у формуванні психологічних прогнозів щодо співвідношення вікового та індивідуального розвитку.

Зміст прикладної функції полягає у з'ясуванні на основі теоретичного та емпіричного аналізів закономірностей становлення психічної реальності, виробленні практичних рекомендацій щодо врахування особливостей вікового розвитку.

У сучасній Україні особливо актуальним є вивчення вікових аспектів проблеми психологічного забезпечення національного, патріотичного, духовного виховання особистості, адаптації до умов плюралістичного, інформаційного суспільства, ринкової економіки тощо. **Завданнями вікової психології** є дослідження особливостей розвитку особистості на кожному її віковому етапі, надання відповідних рекомендацій щодо попередження спричинених віковими кризами психологічних проблем, а також конкретної психологічної допомоги.

Завдання для самостійної роботи студентів

Завдання 1. Самостійне опрацювання (конспектування) роботи М. І. Лісіної «Общение со взрослыми у детей первых 7 лет жизни».

Питання для самоперевірки

1. Що є предметом вікової психології. Які групи соціально-психологічних явищ вона вивчає?
2. Які основні завдання покликана вирішувати сучасна вікова психологія?
3. З яких основних розділів складається вікова психологія?
4. Яке місце займає вікова психологія в системі психологічних наук?
5. Що таке онтогенез, філогенез?

Базова (основна) література

1. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
2. Сергеєнкова О. П. Вікова психологія. Навч. посібник / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярук, О. П. Коханова, О. В. Пасека. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
3. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.

Допоміжна література

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – М. : Академический Проект. – 2001. – 325 с.
2. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
3. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2001. – 992 с.
4. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 2

Тема: Витоки вікової психології як науки

Мета: *розкрити закономірності формування поглядів на природу психічного розвитку дитини від античного періоду до Нового часу.*

План семінарського заняття

1. Генетичні ідеї античної психології. Підходи древніх грецьких філософів Геракліта, Протагора, Демокрита, Сократа, Платона, Аристотеля, щодо розвитку особистості дітей, чинників, що визначають етапи цього розвитку.

2. Аналіз поглядів грецьких та римських вчених періоду еленізму (Квінтіліана, Софокла, Евридипа, Есхіла, Діогена, Сінойського, Епікура, Зенона, Сенеки, Цицерона, Брута, Марка Аврелія) про закономірності психічного розвитку дітей, формування моральності. Гуманістичні ідеї Київської Русі.

3. Ідеї вікової психології у Середньовіччі та в епоху Відродження.

4. Ідеї вікової психології в епоху Просвітництва.

5. Становлення вікової психології у XIX – на початку XX століття.

6. Загальні тенденції розвитку вікової психології у другій половині XX – на початку XXI століття.

7. Виникнення і розвиток вікової психології в Україні.

Основні поняття: свідомість, психіка, несвідома психіка, раціоналізм, емпіризм, психічні процеси, педологія, схоластика.

Теоретична довідка

Певні уявлення про психіку людини, означувану колись словом «душа», зародилися у сиву давнину, а наукові знання про неї були здобуті зусиллями багатьох поколінь дослідників. З часом термін «душа» еволюціонував у термін «свідомість», увійшло в науковий обіг поняття «несвідома психіка». Наприкінці XIX ст., здобуваючи владу над розумом, наука почала різнобічно вивчати особистість, динаміку її внутрішнього життя, внутрішні сили, що керують її поведінкою, виокремлюючи в цих процесах особливості, зумовлені її віком.

У давньому світі загально-психологічні знання розвивалися в лоні філософії, у цьому контексті здобувалися певні відомості, висловлювалися міркування, які стосувалися проблематики вікової психології в сучасному розумінні. Зародження знань з вікової психології у давньому світі відбувалося завдяки таким вченим: Геракліт, Демокріт, Сократ, Платона, Арістотель.

Ідеї вікової психології у середньовіччі та в епоху Відродження (Фома Аквінський, Ібн Сіна, Еразм Роттердамський) відбувалися через ускладнення соціального, економічного життя, яке відбувалося на цьому історичному етапі, потребувало нових умінь і можливостей людини, що привертало філософську, наукову думку до різноманітних особливостей її буття, в тому числі психічного, у різні вікові періоди. Все це стимулювало розвиток знань з вікової психології. Однак найбільший масив даних нагромаджувався й осмислювався про особливості психічного розвитку особистості в дитячому віці.

В епоху Просвітництва (Декарт, Бенедикт Спіноза, Готфрід-Вільгельм Лейбніц, Девід Гартлі, Жюльєн Ламеттрі, Ян-Амос Коменський, Ж.Ж. Руссо) для організації цілеспрямованого навчання дітей необхідно було знати їхні вікові особливості. Протягом цього часу були сформульовані важливі ідеї щодо ролі біологічного і соціального, вродженого і набутого, раціонального і

емоційного у віковому розвитку особистості. Просвітники вказували на безперервність розвитку, роль свободи в ньому, запропонували асоціативну теорію розвитку, а також розробили перші характеристики дитячого та юнацького вікових періодів.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. (Альфред Тідеман, Альберт Кусмауль, Іпполіт Тен, Костянтин Ушинський, Френсіс Гальтон, Віктор Прейер, Вільгельм Вундт, Герман Еббінгауз, Стенлі Холл, Зигмунд Фрейд) вікова психологія почала формуватися як самостійна психологічна наука. Активно розвивалася дитяча психологія, що було зумовлене вимогами педагогічної теорії і практики. Важливі ідеї вікової психології сформувалися у зв'язку з дослідженням загально-психологічних та педагогічних проблем. Концептуальні підходи до аналізу вікового розвитку заявили про себе в лоні класичних напрямів психології, насамперед у психоаналізі.

Розвиток вікової психології в Україні (Василь Суразький, Клірик Острозький, Симон Пекалід, Дем'ян Наливайко, Симон Пекалід, Григорій Сковорода, Іван Франко, Степан Балей, Сергій Рубінштейн), як і всієї психологічної науки, має суттєві особливості, зумовлені тривалим розташуванням її між імперіями на заході і сході, тому немало вітчизняних учених, мислителів починали свої дослідження в Україні, а потім з різних причин перебиралися до політичних центрів цих імперій і нерідко асимілювалися там. Попри те, вони залишали помітний слід у вітчизняній психологічній науці, яка розвивалася і на українських теренах, часто всупереч багатьом різноманітним труднощам і перешкодам.

Особливо активно розвивалася вікова психологія у XX ст. Так, у 30-ті роки у Харкові було організовано Психоневрологічний інститут, а згодом на його основі – Всеукраїнську психоневрологічну академію, у структурі якої функціонував відділ дитячої та генетичної психології. У ньому працювали Олександр Запорожець (1905–1981), Лідія Божович (1908–1981), Петро Гальперін та інші вчені, які досліджували психологію практичної діяльності, образу, свідомості й діяльності, пам'яті, сприймання, особливості засвоєння знань учнями на основі розвитку мислення.

Теоретико-методологічні проблеми вікової психології порушують у своїх працях сучасні дослідники І. Бех, М. Боришевський, С. Максименко, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. Різноманітні аспекти проблеми вікового розвитку розглядають

О. Лактіонов, З. Карпенко, Т. Говорун, Т. Хомуленко, О. Кононко, Ю. Приходько, Т. Пироженко, І. Булах, Н. Максимова, В. Моляко, В. Москалець, Л. Орбан-Лембрик, І. Пасічник, М. Томчук та ін.

Окремі питання вікового розвитку особистості досліджують у лабораторіях Інституту психології імені Г. Костюка НАПН України та на кафедрах психології класичних і педагогічних університетів. Систематично розглядаються проблеми вікової психології на з'їздах та наукових конференціях психологів. Останнім часом в Україні захищено ряд докторських дисертацій, у яких аналізуються питання вікової психології.

Однак в Україні ще не створено спеціальних профільних лабораторій, які б займалися системним вивченням вікового розвитку особистості від народження до похилого віку, відсутні тривалі лонгітюдні дослідження, не публікуються щоденники розвитку дитини в сучасних соціально-економічних умовах тощо. Вітчизняна вікова психологія ще методологічно не визначила характер вищої стадії онтогенетичного розвитку – психічну зрілість. У ній відсутні наукові критерії психічно розвиненої особистості.

Завдання для самостійної роботи студентів

Підготуйте коротку доповідь на тему: «Основні напрями та сучасний стан розробки проблем вікової психології в Україні».

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає метод навідних питань Сократа?
2. На чому базується положення Сократа і Платона про інтуїтивне мислення?
3. У чому різниця поглядів Платона і Аристотеля у питанні про роль мистецтва у вихованні дітей?
4. У чому полягали основні підходи до розуміння і дослідження обдарованості у Квінтіліана?
5. У чому різниця у розумінні етично правильної поведінки між епікурейцями і стоїками?
6. На чому засновано підхід до проблеми самопізнання і самоспостереження в концепції Платона?
7. Які основні проблеми дитячої психології вирішувалися психологами в епоху Відродження?
8. Як відбувалося становлення вікової психології у другій половині XIX століття?
9. У чому полягають особливості виникнення і розвитку вікової психології в Україні?
10. Які проблеми вікового розвитку актуальні у наш час?

Базова (основна) література

1. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
2. Сергеєнкова О. П. Вікова психологія. Навч. посібник / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярук, О. П. Коханова, О. В. Пасека. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
3. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.

Допоміжна література

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – М. : Академический Проект. – 2001. – 325 с.
2. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
3. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2001. – 992 с.
4. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.

Семінарське заняття № 3

Тема: Принципи і методи сучасної вікової психології

Мета: розкрити основні принципи на яких базуються різні методи та прийоми дослідження, навчитися застосовувати методи дослідження психічного розвитку особистості.

План семінарського заняття

1. Характеристика загально-філософських методологічних принципів (принцип всезагального зв'язку, принцип розвитку, принцип єдності теорії і практики, принцип конкретно-історичного підходу до аналізу явищ).

2. Характеристика методологічних принципів психології (принцип детермінізму, принцип єдності психіки та діяльності, принцип особистісного підходу, принцип розвитку психіки та особистості, принцип саморозвитку, принцип суб'єктності, принцип системності).

3. Структура методів наукової психології і головні вимоги до побудови і використання методів вікової психології.

4. Загальнонаукові методи пізнання психологічної дійсності (теоретичний аналіз і синтез, порівняння і класифікація, абстрагування і конкретизація, моделювання).

5. Загально-психологічні методи вікової психології (спостереження, опитування, бесіда, психологічне тестування, аналіз продуктів діяльності, експеримент).

6. Методи вікової психології (близнюків метод, лонгітюдний метод, метод поперечних зрізів, комбіновані плани).

7. Методи статистичної обробки результатів психологічних досліджень.

Основні поняття: методологія, загально-філософські принципи, принципи психології, методика, метод, надійність, валідність, вірогідність, емпіричні методи, організаційні методи, інтерпретаційні методи, інтроспекція, експеримент, тест.

Теоретична довідка

У своїх наукових пошуках вікова психологія спирається на **такі загально-філософські принципи:**

- а) принцип всезагального зв'язку;
- б) принцип розвитку;
- в) принцип єдності теорії і практики;
- г) принцип конкретно-історичного підходу.

На основі загально-філософських принципів склалися такі **методологічні принципи психології**, якими послуговується у своїх студіях і вікова психологія:

- а) принцип детермінізму;
- б) принцип єдності психіки та діяльності;
- в) принцип особистісного підходу;
- г) принцип розвитку психіки;
- д) принцип саморозвитку;
- е) принцип суб'єктності;
- е) принцип системності.

Вікова психологія як комплексна дисципліна використовує широкий арсенал різноманітних методів вивчення психічного та особистісного розвитку індивіда, кожен з яких нерозривно пов'язаний з теорією та методологічними принципами психологічної науки. Окремі з них є загальнонауковими, інші – загально-психологічними, ще інші – методами власне вікової психології.

Оскільки системні зв'язки в предметі пізнання існують об'єктивно і притаманні всім галузям соціальної дійсності, вікова

психологія цілком закономірно вдається до загальнонаукових методів їх вивчення.

Спираючись на дані досліджень конкретної проблеми, вікова психологія з'ясовує глибинні психологічні закономірності явищ і процесів, які не лежать на поверхні, а виявляються як тенденція, сутність. Цієї мети вона досягає, використовуючи такі **загальнонаукові методи пізнання психологічної дійсності:**

- а) теоретичний аналіз і синтез;
- б) порівняння і класифікація;
- в) систематизація, узагальнення і типологізація;
- г) абстрагування і конкретизація;
- ґ) моделювання.

Найчастіше вікова психологія послуговується такими **загально-психологічними методами:**

- а) спостереження;
- б) бесіда;
- в) анкетування, інтерв'ю;
- г) психологічне тестування;
- д) аналіз продуктів діяльності;
- е) метод експерименту.

Методами власне вікової психології є:

а) близнюковий метод. Особливо він придатний для порівняльного вивчення впливу зовнішніх умов на розвиток близнюків. Оскільки однойцеві (монозиготні) близнюки мають однаковий генетичний код, відмінність у їхньому розвитку і поведінці дає підставу для висновків про особливості впливу зовнішніх чинників, наприклад навчально-виховних умов, на розвиток психічних функцій та особистості;

б) лонгітюдний (продовжений) метод дослідження. Суть його полягає у вивченні одних і тих самих досліджуваних у різні моменти їхнього життя. Його повторюють через значні проміжки часу і порівнюють отримані дані з попередніми. Предметом дослідження можуть бути розвиток інтелекту, мовлення, самосвідомості, спонукальної сфери та ін.

Складнощі у проведенні лонгітюдних досліджень зумовлені міграцією індивідів, їхньою відмовою від участі в експерименті, звиканням до нього і «продукуванням» бажаних для дослідника даних, які не відповідають реальності, значними затратами коштів, оновлюваністю теорій і методик;

в) метод поперечних зрізів. При використанні цього методу порівнюють одночасно різні вікові групи досліджуваних. Перевага його полягає у короткотривалості, незначних фінансових затратах, керованості. Прикладом використання цього методу є вивчення мотивів саморегулювання поведінки молодшими школярами, підлітками та старшокласниками.

Метод поперечних зрізів вимагає однозначних критеріїв у формуванні вибірки досліджуваних. Наприклад, при вивченні особливостей потреб дорослих, що значно відрізняються за віком, часто важко сформувати вибірку за рівнем освіти, належністю до певної соціальної групи чи статі, а також відокремити ефекти хронологічного віку від ефектів історичного періоду, в якому жили люди;

г) комбіновані плани. Нерідко вчені об'єднують методи лонгітюдного і поперечного зрізів у комбінованих планах. Наприклад, американська дослідниця Стела Вітбурн (нар. 1933) у 1968-1976 роках досліджувала розвиток Я-образу, соціальні відносини і життєві цінності студентів старших курсів коледжів. У 1984-1990 роках вона повторила це дослідження з новими групами старшокурників, а також знову дослідила тих, хто брав участь у дослідженні раніше. Кожну із цих 4-х груп вона розглядала як вікову когорту. Найстарша вікова когорта до завершення дослідження обстежувалася 4 рази. Вікові зміни в ній можна було проаналізувати тим самим способом, що і за лонгітюдного дослідження, протягом тривалого часу. Крім того, цю когорту можна було порівняти з іншими на кожному віковому рівні.

Отже, вікова психологія має широкий арсенал наукових методів для вивчення психічного та особистісного розвитку людини. Знання їх вимог та особливостей використання дає змогу досліднику широко і всебічно вивчати психічні явища, виявляти закономірності їх вияву, з'ясовувати механізми та умови розвитку.

Завдання для самостійної роботи студентів

Надайте письмову відповідь на поставлені завдання:

1. Чи погоджуєтесь ви з такою думкою філософа Платона: «Пізнай самого себе і ти пізнаєш світ?». Обґрунтуйте відповідь.

2. Як ви розумієте народне прислів'я: «Щоб пізнати людину, треба з нею пуд солі з'їсти?»

3. Доведіть, що психологічна спостережливість – складова педагогічної майстерності вчителя.

Питання для самоперевірки

1. Які методи дослідження використовуються при вивченні вікового розвитку?
2. Чи можна за допомогою тестів досліджувати психологічні закономірності вікового розвитку?
3. Основні ознаки наукового психологічного дослідження у віковій психології.
4. Які методологічні проблеми доводиться розв'язувати дослідникові у сфері вікової психології?

Базова (основна) література

1. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
2. Сергеєнкова О. П. Вікова психологія. Навч. посібник / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
3. Кутіщенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія / В. П. Кутіщенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.

Допоміжна література

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – М. : Академический Проект. – 2001. – 325 с.
2. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2001. – 992 с.
3. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
4. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 4

Тема: Розвиток як процес оволодіння дитиною суспільно-історичним досвідом

Мета: сприяти засвоєнню теоретичного знання закономірностей психічного розвитку при розв'язанні практичних проблем навчання й виховання дитини.

План семінарського заняття

1. Загальне поняття про психічний розвиток. Рушійні сили психічного розвитку особистості.
2. Основні закономірності психічного розвитку особистості.
3. Взаємозв'язок навчання та розвитку. Провідна роль навчання в психічному розвитку дитини. Концепція діалектичного характеру розвитку Г.С. Костюка.
4. Стадії психічного розвитку, зона актуального і зона найближчого розвитку в концепції Л. С. Виготського.
5. Поняття віку. Проблема вікової періодизації. Принципи і критерії вікової періодизації.
6. Причини нерівномірності психічного розвитку. Акселерація і психічний розвиток. Сенситивні періоди.

Основні поняття: розвиток, психічний розвиток, форми розвитку, показники розвитку, закономірності розвитку, навчання, новоутворення, зона актуального розвитку, зона найближчого розвитку, провідна діяльність, соціальна ситуація розвитку, вік, хронологічний вік, психологічний вік, сенситивний період, вікова криза, посткретичний період, епоха, стадія, фаза, культурно-історична теорія, акселерація, нерівномірність розвитку.

Теоретична довідка

Психічний розвиток виступає як послідовний, закономірний процес кількісних та якісних змін психіки людини, що відбувається у ході діяльності й спілкування з іншими людьми та знаменують собою перехід особистості від нижчих до вищих рівнів життєдіяльності на основі структурного й функціонального вдосконалення її психіки.

Умови психічного розвитку поділяють на зовнішні й внутрішні.

Зовнішні умови – чинники природного і суспільного середовища, що діють на психічний розвиток дитини через внутрішні умови (С.Л. Рубінштейн). Соціальне середовище є джерелом розвитку. У ньому вирізняють три компоненти:

- а) макросередовище: суспільство, його соціально-економічна і політична система;
- б) мезосередовище – національно-культурні та соціально-демографічні особливості місця проживання дитини;
- в) мікросередовище – безпосереднє оточення, близькі дорослі, сім'я.

Внутрішні умови психічного розвитку дитини – це її психічні особливості (розвиток, досвід, освіта, мотивація).

Рушійні сили розвитку – внутрішні суперечності, що спонукають людину до активності, спрямованої на їх подолання. Наприклад, Г.С. Костюк вирізнив низку таких важливих внутрішніх суперечностей:

1) Між новими потребами, цілями, прагненнями та досягнутим людиною рівнем оволодіння засобами, необхідними для їх задоволення. Наприклад, унаслідок появи комунікативної потреби дитина оволодіває мовленням як засобом спілкування з навколишніми.

2) Між інертністю, стабільністю, стійкістю й мінливістю, гнучкістю. Розв'язання цих суперечностей веде до появи “гнучкої стабільності”.

3) Між досягнутим рівнем психічного розвитку й образом його життя.

4) Між перспективними й близькими цілями.

Подолання одних суперечностей веде до появи інших, які в свою чергу ведуть до появи нових дій, до подальшого вдосконалення діяльності особистості, що й становить процес її розвитку.

З періодами людського життя пов'язане поняття віку. **Вік** – це якісно своєрідна сходинка психічного розвитку людини, що залежить від конкретних історичних умов, а також – у другому своєму значенні вік позначає весь життєвий шлях живої істоти.

Для встановлення етапів психічного розвитку необхідно виділити ознаки вікових періодів. Л.С. Виготський запропонував характеризувати віковий період (вік) на основі трьох параметрів:

- 1) соціальної ситуації розвитку;
- 2) особистісних новоутворень;
- 3) ведучої діяльності.

Соціальна ситуація розвитку – це особливі поєднання внутрішніх процесів розвитку і зовнішніх умов життєдіяльності. Вона включає вимоги дорослих. Їх очікування щодо дитини; забезпечення матеріальних умов; особливості взаємин між та з навколишніми — зокрема, у сім'ї, у школі.

Провідна діяльність – діяльність, що зумовлює головні зміни у психічних особливостях дитини на відповідний період її розвитку, в її межах виникають нові вили діяльності та новоутворення психіки й особистості. Провідною діяльністю може бути

спілкування, гра, учіння, праця. У кожному періоді розвитку провідна діяльність доповнюється іншими видами діяльності.

Новоутворення – центральні психічні зміни дитини, які виникають у провідній діяльності та завдяки ній і характеризують перебудову особистості на новій основі.

Узагальнюючи психологічні періодизації розвитку психіки й особистості дитини (Д.Б. Ельконін, Л.І. Божович, В.В. Давидов, І.В. Дубровіна, І.С. Кон, В. Ф. Моргун, Н.Ю. Ткачова), подаємо схематизовану психологічну характеристику періодів розвитку дитини від народження до моменту закінчення школи у таблиці 1.

Вікові періоди	Соціальна ситуація	Провідна діяльність	Новоутворення	
			У структурі особистості	У психічних процесах
Немовлячий вік: до 1 року	Усі потреби дитини задовольняє дорослий, повна залежність	Безпосередньо емоційне спілкування з дорослим	Потреба в спілкуванні з іншими, емоційне ставлення до них	Перцептивні дії (сприймання), хапання, моторні дії
Ранній вік: 1-3 роки	Співпраця дитини з дорослими в оволодінні побутовими предметами	Предметно-маніпулятивна гра	Мовлення і свідомість	Наочно-дійове мислення, сприймання
Дошкільний вік: 3-7 років	Вимоги дорослих пов'язані зі вступом до школи	Сюжетно-рольова гра	Підпорядкування мотивів, етичні норми, прагнення до суспільно-значущої діяльності	Елементи довільної поведінки
Молодший шкільний вік: 7-11 років	Вступ до школи, розширення кола спілкування дитини, вимоги дорослих пов'язані з навчанням	Навчальна діяльність	Сприймання і виконання навчальної діяльності як суспільно-значущої; пізнавальні інтереси, норми взаємин	Теоретичне мислення, рефлексія, внутрішній план діяльності

Закінчення таблиці 1

Підлітковий (молодший підлітковий) вік: 11-14 років	Обмеження дорослим прагнення дитини до самостійності, бажання спілкуватися з ровесниками, суспільні обов'язки, повноліття	Інтимно-особистісне спілкування	Почуття дорослості. Інтерес до проблем світогляду, власної особистості, до статусу в суспільстві. Плани на майбутнє	Самостійний аналіз соціальних явищ
Ранній юнацький (старший підлітковий) вік: 14-18 років	Професійна підготовка, політичні, юридичні права, як у дорослих	Навчально-професійна	Відповідальність, самодіяльність, реальне уявлення про майбутнє, готовність до професійного самовизначення	Професійне спрямування в пізнавальних інтересах

Завдання для самостійної роботи студентів

Завдання 1. Обґрунтувати твердження і оформити як домашню контрольну роботу:

1) «Дитина не розвивається і виховується, а розвивається, виховуючись і навчаючись» (С. Л. Рубінштейн).

2) «Ні не білою дошкою є душа дитини, а деревом у зерні, людиною у можливості» (В.Г. Белінський).

Завдання 2. Вставити пропущені слова:

1) «Сенситивні періоди – це вікові періоди особливої ..... до певного роду .... об'єктивної дійсності» (Л. А. Венгер, В. С. Мухіна).

2) «Педагогіка має орієнтуватися не на ....., а на ..... день дитячого розвитку» (Л.С. Виготський).

3) «Зона найближчого розвитку – це поняття, яке пояснює зв'язок ..... і психічного розвитку дитини і їх залежності від провідної ролі» .....

4) «В онтогенезі психіки людини наявна єдність ..... і ..... умов, у якій провідна роль належить» .....(Г. С. Костюк).

Завдання 3. Аналіз поняття «Розвиток людини».

- 1) Дефініції поняття «Розвиток».
- 2) Умови, фактори психічного розвитку дитини.
- 3) Рушійні сили розвитку в роботах вітчизняних і зарубіжних вчених-психологів.

Питання для самоперевірки

1. У чому сутність поняття «психічний розвиток»?
2. Що таке кількісні та якісні зміни психічного розвитку?
3. Що є умовами психічного розвитку і яка їх характеристика?
4. Що таке закономірності психічного розвитку особистості на різних вікових етапах?
5. Які є рушійні сили розвитку в онтогенезі?
6. У чому сутність поняття «провідна діяльність»?
7. Яким чином можна пояснити сутність поняття «соціальна ситуація розвитку»?
8. Які основні умови психічного та особистісного розвитку?
9. У чому полягають суперечності розвитку особистості?
10. Які ви знаєте сензитивні періоди розвитку?
11. Які основні підходи до проблеми співвідношення навчання і розвитку?
12. Сутність культурно-історичної теорії розвитку вищих психічних функцій Л. Виготського.
13. Сутність періодизації психічного розвитку Д. Ельконіна.
14. На основі яких критеріїв визначають межі вікових періодів?
15. Які є вікові періодизації психічного розвитку?

Базова (основна) література:

1. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
2. Сергеєнкова О. П. Вікова психологія. Навч. посібник / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярук, О. П. Коханова, О. В. Пасека. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
3. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.

Допоміжна література

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – М. : Академический Проект. – 2001. – 325 с.

2. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. / Гл. ред. А. В. Запорожец. – М. : Педагогика, 198201984. Т. 3: Проблемы развития психики / Под ред. А. М. Матюшкина. – 1983. – 396 с.; Т. 4: Детская психология / Под ред. Д. Б. Эльконина. – 1984. – 433 с.
3. Клименко В.В. Методологічний аналіз поняття «психічний розвиток» людини / В. В. Клименко // Практична психологія та соціальна робота: Науково-практичний та освітньо-методичний журнал. – 2005. № 7. – С. 1-7.
4. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк; під ред. Л. М. Проколієнко. – К. : Радянська школа, 1989. – 612 с.
5. Максименко С. Д. Онтогенез особистості / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. 2006. – № 10. – С. 1-10.
6. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 5

Тема: Основні теорії та концепції психічного розвитку дитини у рамках зарубіжної психології

Мета: *розкрити теоретичні підходи зарубіжної психології й формувати уміння їх застосувати при вирішенні проблемних життєвих ситуацій у психічному розвитку дитини.*

План семінарського заняття

1. Біологічний підхід, представлений в теоріях: рекапітуляції Ернста Геккеля, Стенлі Холла, етологічній теорії Конрада Лоренца, теорії дозрівання Арнольда Гезелла.

2. Психодинамічний підхід в психоаналітичній теорії Зігмунда Фрейда і Анни Фрейд та в психосоціальній теорії Еріка Еріксона.

3. Біхевіоризм про закони розвитку і формування поведінки людини (наученський підхід в теоріях оперантної поведінки Дж. Уотсона і Скіннера).

4. Когнітивний підхід до психічного розвитку (Жан Піаже, Джон Келлі).

5. Гуманістично-персоналітичний підхід (в працях Абрахама Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла, В. Штерна та ін.) про закономірності дитячого розвитку.

Основні поняття: біогенетичний підхід, соціогенетичний підхід, діалектичний підхід, конвергенція, рекапітуляція, психодинамічний підхід, психоаналіз, свідомість, несвідоме, інстинкти, лібідо, набування, оперантна поведінка, стимул, реакція, соціалізація, групова ідентичність та егоідентичність, кризи ідентичності, егоцентризм.

Теоретична довідка

Представники біогенетичного підходу наголошують на значенні біологічних детермінант психічного розвитку дитини, вважаючи саме їх визначальними для розвитку особистості. Особливо показовою у цьому напрямі є теорія рекапітуляції Гренвілл Стенлі Холла – засновника педології, в якій основним канонам був проголошений біогенетичний «закон рекапітуляції», що з'явився внаслідок перенесення з біології на психічний розвиток закону еволюції Мюллера-Геккеля.

Соціологічний підхід до розвитку психіки дитини. Для теорій цього напрямку характерним є перебільшення ролі соціальних впливів для розвитку особистості. Такий підхід бере початок з праць англійського філософа Джона Локка (XVII ст.), який заявив, що дитина народжується з душею, схожою на чисту дошку (з латини «tabula rasa»). Суспільство може написати на цій «дошці» все, що йому потрібно. Близькими до цих ідей є біхевіористичні теорії розвитку (Е. Торндайк, Д. Уотсон, Л. Блетц, Д. Томпсон та ін.), у яких визначальним у розвитку дитини вважається набування, або тренування.

Предметом вивчення **психоаналітичної школи**, засновником якої є Зигмунд Фрейд, стали глибинні структури психіки. З. Фрейд тлумачить психічний розвиток як пристосування, адаптацію індивіда до оточуючого, переважно ворожого середовища. Рушійні сили психічного розвитку – емоції, мотиви дітей, тому психоаналітичне розуміння психічного розвитку зводиться до мотиваційного, особистісного становлення. Фрейд пропагував підхід до розвитку як адаптації до середовища, трактував рушійні сили психічного розвитку як завжди вроджені та несвідомі.

Популярність психоаналітичної теорії породила ряд послідовників З.Фрейда, які, однак, часто змінювали, модифікували його ідеї. Серед них і Ерік Еріксон, котрий є автором теорії **психосоціального розвитку**. Психолог переніс акценти з сексуального інстинкту як рушію психічного розвитку індивіда на соціальні чинники. Е. Еріксон також вважав, що саме Его як

базовий компонент психіки відіграє адаптивну і реалізаційну роль у пристосуванні індивіда до вимог суспільства. Важливою є й думка психолога про превалювання культурних факторів розвитку над біологічними.

Дослідження в області фізіології школи І.П. Павлова стали підґрунтям для формування концепції **біхевіоризму**. Його представники вивчали психіку через її зовнішній прояв – поведінку, а психічний розвиток зводили до наслідку потужного впливу соціуму на індивіда. Так, за думкою засновника біхевіоризму Джона Уотсона, дитина народжується вільною від досвіду чи схильностей, і виключно батьки несуть відповідальність за те, якою вона стане. Психічний розвиток людини ототожнюється з її навчанням, тобто будь-яким набуттям знань, умінь та навичок, і не тільки тих, які спеціально формуються, а й тих, що виникають стихійно. Дослідження розвитку психіки – це виявлення механізмів формування поведінки, зв'язків між стимулами і реакціями, які на них виникають.

Деталізуючи біхевіоральний підхід, Беррес Фредерік Скіннер дослідив, що людські звички розвиваються як результат унікального досвіду оперантного навчання. Тобто, люди схильні повторювати ті дії, що призводять до приємних суб'єктивно позитивних наслідків, і уникають того, що викликало негативні результати. Наприклад, якщо маленька дівчинка отримає похвалу і цукерку від батьків за співчуття до іншої дитини, то надалі реакція співпереживання стане її звичкою. Відповідно покарання, отримане хлопчиком від дорослих за розбиту вазу, буде стримувати його від маніпуляцій з подібними речами.

Засновник **когнітивного підходу** Жан Піаже вважав (від латин. «когніцію» – знання), що основою онтогенезу психіки людини є розвиток її інтелекту. Відповідно, етапи психічного розвитку – це етапи розвитку інтелекту. У процесі розвитку відбувається адаптація людини до оточуючого середовища. Інтелект тому і є стрижнем розвитку психіки, бо саме розуміння забезпечує адаптацію до оточуючого світу. При цьому адаптація – не пасивний процес, а активна взаємодія індивіда з середовищем. Ця активність являє собою необхідну умову розвитку, оскільки схема оточуючого світу не дається дитині в готовому вигляді при народженні, немає її і в оточуючому світі. Вивчаючи зміст інтелектуального розвитку, Ж. Піаже розглядає феномен

егоцентризму дитини, що виявляється в своєрідності дитячої логіки, безпосередності сприймання та суб'єктивності тлумачення фактів навколишньої дійсності.

У **гуманістичній психології** людину розглядають як свідому і розумну істоту, активного творця власної особистості та свого стилю життя. Людина визначається прагненням до самовдосконалення. Сама сутність людини зумовлює її постійний рух до творчості й самодостатності, якщо цьому процесу не перешкоджають обставини.

Найбільш відомими представниками цього підходу до особистості є А. Маслоу, К. Роджерс та В. Франкл. А. Маслоу одним із перших піддав ґрунтовній критиці психоаналіз та біхевіоризм за їхні песимістичні та принизливі концепції особистості. Він вважав, що теорія Фрейда перебільшує негативні патологічні сторони людського життя і значно недооцінює позитивні здорові аспекти самореалізації особистості, її творчі конструктивні можливості, її моральні чесноти.

Завдання для самостійної роботи студентів

Завдання 1. Вирішення проблемних ситуацій, згідно теоретичних підходів щодо психічного розвитку дітей:

1. Е.Еріксон вивчав виховання дітей у індійських племенах і виявив, що кожному з них притаманний новий стиль материнства і особливості виховання. Чим визначається той чи інший стиль виховання? Обґрунтуйте своє рішення.

2. Дитина вперше побачила помідор. Як дитина буде здійснювати дії? (згідно теорії Ж. П'яже).

3. Все частіше говорять про недостатність жіночності у наших дівчат. Жіночність – це природна чи набута якість? На основі якої теорії щодо психічного розвитку легко вирішується і пояснюється ситуація?

Завдання 2. Прочитайте прислів'я та дайте відповідь на поставлені питання:

1. Яблуко від яблуні далеко не падає.

2. Вмів дитину родити, вмій її й навчити.

3. Син то мій, але розум у нього свій.

Значення яких факторів розвитку підкреслюється у цих прислів'ях? Оцініть їх правильність з точки зору наукової психології.

Завдання 3. Складіть таблицю «Порівняльна характеристика теорій психічного розвитку».

Концепція, теорія	Поняття про розвиток психіки	Роль біологічних передумов	Роль соціального середовища	Роль навчання і виховання	Роль діяльності	Рушійні сили розвитку
Біогенетична						
Психодинамічна						
Біхевіоризм						
Когнітивна						
Гуманістична						

Питання для самоперевірки

1. Хто є представниками біогенетичних теорій психічного розвитку?
2. У чому сутність концепції рекапітуляції?
3. У чому сутність теорії конвергенції?
4. Які є психоаналітичні стадії психічного розвитку за Фройдом?
5. Які є стадії життєвого шляху особистості за Е. Еріксоном?
6. У чому сутність теорій соціального навчання і хто є її представниками?
7. У чому сутність теорії навчання у психічному розвитку особистості? Хто є представниками даного напрямку?
8. У чому суть когнітивного підходу Ж.Піаже?
9. Які основні ідеї щодо закономірностей дитячого розвитку наголошують представники гуманістичного напрямку?

Базова (основна) література:

1. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
2. Сергеєнкова О. П. Вікова психологія. Навч. посібник / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
3. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.

Допоміжна література

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – М. : Академический Проект. – 2001. – 325 с.
2. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2001. – 992 с.
3. Носенко Е. Л. Сучасні напрями зарубіжної психології: психологія особистості: підручник / Е. Л. Носенко, І. Ф. Аршова. – Д. : вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 216 с.
4. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
5. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / З. Фрейд / Авторы очерка о Фрейде Ф. В. Бассин и М. Г. Ярошевский. – М. : Наука, 1991. – 456 с.
6. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 6

Тема: Особливості психічного розвитку немовляти

Мета: *поглибити і закріпити знання про психофізіологічний розвиток новонародженого, немовлячого віку та їх індивідуальні особливості.*

План семінарського заняття

1. Соціальна ситуація розвитку новонародженого.
2. Головні новоутворення. Научіння. Основна суперечність: психічна єдність «Пра – Ми», але дитина не має засобів спілкування з дорослими.
3. Загальна характеристика анатомо-фізіологічного розвитку немовляти.
4. Характеристика провідної діяльності немовляти.
5. Психічний розвиток та криза першого року життя дитини.
6. Голос як засіб емоційної комунікації на ранніх етапах розвитку.

Основні поняття: криза новонародженості, комплекс поживлення, харчове зосередження, конвергенція очей, зорове та слухове зосередження, акт хапання, предметні дії, лепет, маніпулювання предметами, мотиваційні уявлення, акт сприймання.

Научіння дітей періоду новонародженості; наслідування та акт пізнання, інтерес до оточення, комплекс поживлення, емоційно забарвлене самовідчуття, автономне мовлення, поведінка за уявленням усвідомлення психологічної спільності «Пра – Ми», фізична емансипація.

Теоретична довідка

Психічний розвиток новонародженої дитини (від народження до трьох місяців) полягає у набутті перших соціальних ознак у процесі безпосередньо-емоційного спілкування з дорослим, закріпленні специфічно людського біоритму нічного сну та періоду денної активності; закладенні основ формування людської поведінки (комплекс поживлення, перші соціальні потреби, емоції).

У немовлячому віці (1 рік) з'являються зорово-рухові координації, розвиток органів чуття та опорно-рухового апарату вирівнюється, виникають предметні маніпуляції, спілкування з дорослим влітається у маніпулятивну діяльність з предметами, розширюється самостійність дитини у пересуванні й пізнанні, з'являється перш «перед особистісне» новоутворення – активність. У сфері пізнавальних процесів малюка виникають уявлення про предмет зі стійкими властивостями, прояви пам'яті й наочно-дійового мислення, починається оволодіння наочно-дійовим мислення, починається оволодіння пасивним та активним мовленням.

Фізичні надбання та психічні новоутворення кінця першого року життя дитини зумовлюють переживання нею **кризи 1-го року**. В зв'язку з початком самостійного ходіння дитини психологи часто називають це явище кризою вертикалізації.

Причини кризи	Вияви кризи
<ul style="list-style-type: none"> • зростання потреби у пізнанні предметів. • накопичення рухових навичок і прагнення до самостійності 	<ul style="list-style-type: none"> • впертість. • примхливість. • афективно-істерична реакція на заборону дорослих

Зміст кризи 1-го року

Криза виявляється особливо гостро при значних обмеженнях пізнавальних дій дитини зі сторони дорослих або у випадку непослідовного чи неузгодженого пред'явлення ними вимог. Наприклад, малюк починає вередувати, коли мама дозволяє взяти привабливий для нього предмет, а тато – ні, або якщо вчора дитині можна було гратись з певним об'єктом, а сьогодні їй це забороняють робити.

Конструктивне подолання цієї кризи потребує перебудови ставлень дорослого до дитини – надання їй доречної самостійності у пізнанні предметів навколишньої дійсності.

Будь-яка криза в дитячому розвитку зумовлена суперечністю між новоутвореннями, які виробляються до кінця певного вікового періоду і певною соціальною ситуацією розвитку. На 1-му році життя виникають суперечності між прагненням дитини до самостійності і її залежністю від дорослого (практичної допомоги, оцінки).

Криза першого року життя – криза, спричинена руйнуванням необхідності емоційної взаємодії дитини з дорослим, яка проявляється у плаксивості, похмурості, інколи у порушенні сну.

Завдання для самостійної роботи студентів

Завдання 1. Опрацювати та законсервувати статтю О. І. Чорноморець «Голос як засіб емоційної комунікації на ранніх етапах розвитку».

Чорноморець О. И. Голос как средство эмоциональной коммуникации на наиболее ранних этапах развития // Вопросы общей и дифференциальной психологии: Сборник научных трудов / Отв. ред. Н. Э. Касаткина, В. П. Михайлова, М. С. Яницкий и др. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 1999. – с. 67-79.

Завдання 2. Уважно прочитайте ситуацію та надайте письмову відповідь на запитання.

«Дитині 4-ри місяці. З іншої кімнати мати почула, що вона плаче, підійшла. Дитина припинила хникати, лежала спокійно, дивилась відкритими очима на матір. Мати взяла її на руки, почала заколисувати, дитина заснула».

Запитання: Що ви можете сказати про психічний розвиток дитини?

Питання для самоперевірки

1. У чому полягають особливості фізичного та психічного розвитку новонародженої дитини?
2. Що таке криза новонародженості?

3. Що таке комплекс поживлення?
4. Що таке дитячий шпиталізм?
5. Яка характеристика соціальної ситуації розвитку немовляти?
6. Яка провідна діяльність немовляти?
7. У чому виявляється суть пізнавального розвитку немовляти?
8. Які новоутворення немовлячого віку?
9. Чим характеризується та супроводжується криза 1-го року життя?

Базова (основна) література

1. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
2. Сергеєнкова О. П. Вікова психологія. Навч. посібник / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
3. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.

Допоміжна література

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – М. : Академический Проект. – 2001. – 325 с.
2. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч.1 : От рождения до поступления в школу : учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по пед. специальностям (ОПД. Ф.01 – Психология) / Б. С. Волков, Н. В. Волкова; под. ред. Б. С. Волкова. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2008. – 366 с.
3. Авдеева Н. Н. Жизнь до рождения / Н. Н. Авдеева, С. Ю. Мещерякова // Хрестоматия до детской психологии: от младенца до подростка / ред., –сост. Г. В. Бурменская. – Изд. 2-е, расшир. – 2005. С. 253-260.
4. Дубровина И. В. Возрастные особенности психического развития детей / И. В. Дубровина, М. И. Лисина. – М. : Просвещение, 2002. – 164 с.
5. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2001. – 992 с.
6. Лисина М. И «Общение со взрослыми у детей первых 7 лет жизни / Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии / Под ред. И. И. Ильева, В. Я. Ляудис. – МГУ, 1981. – С. 107-113.

7. Мещерякова С. Ю. Роль общения в психическом развитии младенца / С. Ю. Мещерякова, Н. Н. Авдеева // Хрестоматия по детской психологии: от младенца до подростка / ред.-сост. Г. В. Бурменская. – Изд. 2-е, расшир. – 2005. – С. 261-274.
8. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
9. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 7

Тема: Розвиток особистості в ранньому віці.

Криза трьох років

Мета: поглибити і закріпити знання про психофізіологічний розвиток дитини раннього віку.

План семінарського заняття

1. Значущість раннього дитинства для подальшого розвитку особистості.
2. Провідна діяльність у ранньому віці та її розвиток.
3. Розвиток предметної діяльності. Продуктивна й репродуктивна діяльність. Формування символічної репрезентації дійсності.
4. Характеристика розвитку мовлення і пізнавальних процесів у ранньому віці.
5. Формування особистості дитини.

Основні поняття: наочно-дійове мислення, мовне спілкування, самосвідомість, криза трьох років, комплекс «Я сам» (негативізм, установка на самотність, непокірність, впертість, деспотизм).

Теоретична довідка

У ранньому дитинстві виникає потреба дитини увійти у світ дорослих, значно розширюється її самостійність, що призводить до усвідомлення нею себе як діяча («Я сам»); провідною діяльністю дитини виступає предметно-маніпулятивна гра, що здійснюється на основі предметних дій, вплетених у гру; розвивається ситуативно-ділова форма спілкування з дорослим, виникає спілкування з однолітками. Провідним пізнавальним процесом виступає наочне сприйняття, виникає впізнання, наочні

форми мислення і уява, дитина починає володіти активним мовленням.

Криза трьох років – це рубіж між раннім дошкільним віком – один з найбільш складних моментів у житті дитини. Це розпад, перегляд старої системи соціальних відносин. Як вважав Д. Б. Ельконін, криза 3 років – це криза соціальних стосунків, а будь-яка криза стосунків є кризою виділення свого «Я».

Зміна позиції дитини, ріст її самостійності і активності, вимагають від близьких дорослих своєчасної перебудови стосунків. Якщо ж нові стосунки з дитиною не складаються, її ініціатива не захочується, самостійність постійно обмежується, у дитини, виникають безпосередньо кризові явища, що проявляються у взаєминах з дорослими, а іноді і з однолітками.

Ця криза вперше була розкрита в роботі Ельзи Келер "Про особистість трирічної дитини". Вона виділила 7 характеристик кризи трьох років.

1. Негативізм.
2. Вередливість.
3. Гонорливість.
4. Своєвілля.
5. Знецінювання.
6. Протест-бунт.
7. Деспотизм.

Завдання для самостійної роботи студентів

Завдання 1. Відібрати 2-3 статі, в яких розглянуто актуальні проблеми розвитку дитини у ранньому віці. Систематизувати їх та підготувати виступ на семінар.

Завдання 2. Уважно прочитайте ситуації та надайте письмову відповідь на запитання.

1) Як можна назвати діяльність Олі? Що її спонукає до такої діяльності?

Оля тихо собі грається в своєму куточку. Вона одягає і роздягає ляльку вже п'ять хвилин. А перед цим вона возила візок вперед і назад кілька разів поспіль.

2) Охарактеризуйте мислену діяльність Алли.

Дівчина, прийшовши з ясел, де вона бачила, як няня поливає з лійки квіти, стала вдома такою ж лійкою улюблене цуценятко, щоб воно швидше виростало.

3) Назвіть почуття дворічної Катрусі:

Катруся під час прогулянки намагається підняти Костика, який упав, заспокоює його, витирає сльози зі щічок. Сама дівчинка ледве не плаче.

4) Оцініть прийоми педагогічного впливу дорослих на дітей.

- Дмитрику, їж швидше, а то бабуся з'їсть. Ні, не дамо їй!

- Кому найсмачнішу і найбільшу цукерку? Світланці, більш нікому не дамо!

5) Чи погоджуєтеся ви з поданим нижче міркуванням батьків?

«Дітям слід дозволяти вільно і бурхливо виявляти власні емоції».

Завдання 3. Заповніть таблицю «Характеристика психологічного віку дитини» (від народження до 3-х років).

Психологічний вік	Суперечності	Соціальна ситуація розвитку	Провідний вид діяльності	Новоутворення	Показники «кризи»
Фаза новонародженості					
Немовля					
Ранній вік					

Питання для самоперевірки

1. Яка характеристика соціальної ситуації розвитку дитини раннього віку?

2. Яка провідна діяльність у ранньому віці?

3. Які основні психічні новоутворення раннього дитячого віку?

4. Чим характеризується та супроводжується криза 3-х років?

Базова (основна) література

1. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
2. Сергеєнкова О. П. Вікова психологія. Навч. посібник / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасека. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
3. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.

Допоміжна література

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – М. : Академический Проект. – 2001. – 325 с.
2. Авдеева Н. Н. Жизнь до рождения / Н. Н. Авдеева, С. Ю. Мещерякова // Хрестоматия до детскої психології: от младенца до подростка / ред., –сост. Г. В. Бурменская. – Изд. 2-е, расшир. – 2005. – С. 253-260.
3. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч.1 : От рождения до поступления в школу : учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по пед. специальностям (ОПД. Ф.01 – Психология) / Б. С. Волков, Н. В. Волкова; под. ред. Б. С. Волкова. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2008. – 366 с.
4. Дубровина И. В. Возрастные особенности психического развития детей / И. В. Дубровина, М. И. Лисина. – М. : Просвещение, 2002. – 164 с.
5. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2001. – 992 с.
6. Кулагина И. Ю. Возрастная психология / И. Ю. Кулагина, В. Н. Колюцкий. – М., 2001. – 464 с.
7. Лисина М. И «Общение со взрослыми у детей первых 7 лет жизни / Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии / Под ред. И. И. Ильясова, В. Я. Ляудис. – МГУ, 1981. – С. 107-113.
8. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
9. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 8

Тема: Психічний розвиток дитини в дошкільному віці

Мета: *поглибити і закріпити знання про психосоціальний розвиток дітей дошкільного віку.*

План семінарського заняття

1. Психічний розвиток дошкільника як складова онтогенезу.
2. Розвиток ігрової діяльності в дошкільному віці.
3. Особливості спілкування дорослого і дошкільника.
4. Спілкування і спільна діяльність дошкільника з ровесниками.

5. Становлення особистості дитини дошкільного віку.
6. Характеристика кризи дошкільного дитинства.
7. Особливості адаптації дітей до умов дошкільного навчального закладу.
8. Основні правила підготовки дитини до умов дошкільного закладу.

Основні поняття: ігрова діяльність, рольова гра, сенсорні еталони, наочно-образне мислення, підпорядкованість мотивів поведінки і діяльності, внутрішні етичні інстанції, децентрація мислення, самооцінка, статеві ідентифікація, усвідомлення та узагальнення своїх переживань, адаптація, дезадаптація.

Теоретична довідка

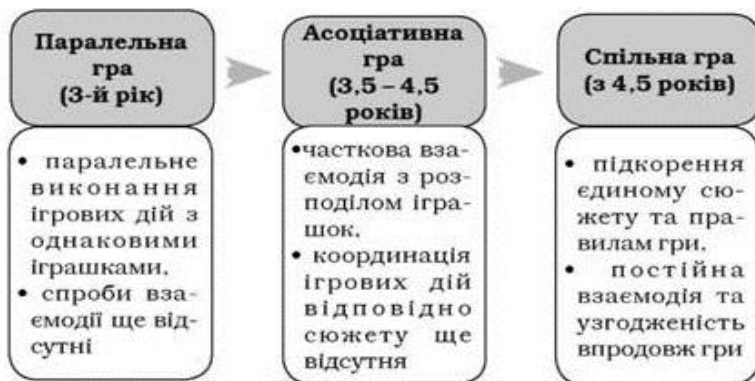
На етапі дошкільного віку дитина засвоює позаситуативно-пізнавальну та позаситуативно-особистісну форму спілкування з дорослим, оволодіває широким колом видів діяльності (сюжетно-рольовою грою, продуктивною, трудовою, побутовою); пізнавальні процеси набувають довільного характеру, інтелектуалізуються; дитина оволодіває моральними інстанціями, супідрядністю мотивів, диференційованою самооцінкою, усвідомленням своєї особистості; з'являється нова внутрішня позиція, що зумовлює готовність дитини до суспільно значущої діяльності учіння.

Для багатьох дітей цього віку характерним є набуття нового соціального статусу – вихованця дитячого садка. Здебільшого залучення дитини до цього соціального інституту має значний позитивний вплив, однак відвідування дитячого садка може спричинити й деякі негативні психологічні наслідки.

Психологічні наслідки відвідування дошкільням дитячого садку

Особливої привабливості і значимості набувають взаємини дошкільника з ровесниками. Стійкий інтерес до взаємодії з іншими дітьми виникає в зв'язку з ускладненням гри та розширенням сфери соціалізації дошкільника. Спілкуючись з ровесниками, дитина будує взаємини не на основі підкорення, як з дорослими, а з позицій рівності. Для розгортання системи спілкування дошкільника з ровесниками характерною є наступна динаміка, яку виокремила психолог М. Партен:

Рівні соціальної взаємодії дошкільнят за М. Партен

Завдання для самостійної роботи студентів

Завдання 1. Ознайомитися та законспектувати статті:

А) Д. Б. Эльконин. Основная единица развернутой формы игровой деятельности. Социальная природа игры. / Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии. / Под ред. И. И. Ильясова, В. Я. Ляудис. – М. : МГУ, 1981. – С. 61-65.

Б) А. Р. Лурия, Ф. Я. Юдович. Изменения в структуре игры в связи с развитием речи. / Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии. / Под ред. И. И. Ильясова, В. Я. Ляудис. – М. : МГУ, 1981. – С.65-68.

Завдання 2. Уважно прочитайте ситуації та надайте письмову відповідь на запитання.

1) Які особливості спілкування з ровесниками виявляються у поданому фрагменті тексту?

«Добрий день, Олено Анатоліївно! Наталко, привіт! У мене жуйка є! Хочеш? – говорить Олексій».

2) Для якого віку характерним є даний опис? Про яку властивість розвитку побутових уявлень він свідчить?

Дитина починає розуміти об'єктивність вимог дорослого. Усвідомлювати, що дотримання правил дає змогу налагодити взаємини з усіма навколо: «Потрібно причісуватися, а то всі гарні, а ти – ні. Тобі соромно буде», – стверджує Оксана.

3) Який етап розгортання гри зображено у фрагменті поданого тексту? Як на цьому етапі виявляється колективний характер гри?

- «Нехай я буду сусідкою. Прийду до тебе, а твої доньки підуть до школи» (Галя).

- «А давай, я неначе захворіла, і ви повезете мене в лікарню» (Катя).

- «Галю, давай в «доньки-матері» гратися. Я буду мама, а ти тато. Я візьму ведмедика, він буде наш синок. Ми з ним гратимемо» (Олена).

- «Катю, давай в школу грати. Я зараз дам тобі завдання, а потім опитаю» (Сашко).

4) Яке новоутворення дошкільного віку ілюструє наведений приклад? Обґрунтуйте свою відповідь.

«Максим (6 років) стоїть у кутку кімнати. Запитує себе: – Чи можна вийти із кутка? І сам собі відповідає: – Ні, не можна! Навіщо дівчинку вдарив?».

Питання для самоперевірки

1. Яка характеристика соціальної ситуації розвитку дитини дошкільного віку?

2. Яка провідна діяльність дошкільника? Роль гри у психічному розвитку дошкільника.

3. Які основні психічні новоутворення дитини дошкільного віку?

4. Які особливості розвитку пізнавальної та емоційно-вольової сфери дошкільника?

5. Які особливості розвитку особистості дітей дошкільного віку?

6. Які особливості кризи 6-7 років?

Базова (основна) література

1. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.

2. Сергеєнкова О. П. Вікова психологія. Навч. посібник / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярук, О. П. Коханова, О. В. Пасека. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
3. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.

Допоміжна література

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – М. : Академический Проект. – 2001. – 325 с.
2. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч.1 : От рождения до поступления в школу : учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по пед. специальностям (ОПД. Ф.01 – Психология) / Б. С. Волков, Н. В. Волкова; под. ред. Б. С. Волкова. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2008. – 366 с.
3. Зінченко Г. П. Психологічні особливості розвитку творчої уяви дітей дошкільного віку / Г. П. Зінченко // Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 68-70.
4. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2001. – 992 с.
5. Лисина М. И «Общение со взрослыми у детей первых 7 лет жизни / Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии / Под ред. И. И. Ильцова, В. Я. Ляудис. – МГУ, 1981. – С. 107-113.
6. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
7. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.
8. Шиловцева Г. Г. Розвиток уяви дітей дошкільного віку в ігровій діяльності / Г. Г. Шиловцева / Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова / Укл. П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2001. – Вип. 42. – С. 187-188.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 9
Тема: Психічний розвиток дитини
молодшого шкільного віку

Мета: *поглибити і закріпити знання про психофізіологічний розвиток молодшого школяра та сформувати уміння визначати психологічну готовність дітей до шкільного навчання.*

План семінарського заняття

1. Психологічна характеристика готовності дитини до навчання у школі.
2. Особливості початкового періоду шкільного життя дитини.
3. Навчальна діяльність молодших школярів та розвиток інших видів діяльності.
4. Розвиток пізнавальних процесів у молодших школярів.
5. Емоційно-вольове життя молодших школярів.
6. Розвиток особистості у молодшому шкільному віці.

Основні поняття: психологічна готовність до навчання (інтелектуальна, моральна, соціальна, вольова), критерії готовності, адаптація, шкільна дезадаптація, мотиви учіння школярів, довільність психічних процесів, внутрішній план дій, рефлексія, рівень домагань, понятійне мислення, інтеріоризація, екстеріоризація, уміння вчитися, внутрішня позиція школяра, смислова орієнтовна основа вчинку, узагальнення переживань, компетентність, рівень домагань.

Теоретична довідка

Психічний і особистісний розвиток дитини у молодшому шкільному віці зумовлюється особливістю соціальної ситуації розвитку – навчанням у початковій школі. На цьому віковому етапі провідною діяльністю стає навчання, основою якого є пізнавальний інтерес і нова соціальна позиція.

Молодший шкільний вік, як відомо, охоплює період життя дитини від 6-7 до 10-11 років. Основою для його визначення є час навчання дітей у початкових класах.

Нижня межа цього вікового періоду (6-7 років) пов'язана з переходом до навчання як систематичної та цілеспрямованої діяльності. У перші його місяці ознаки дошкільного дитинства поєднуються з ознаками школяра. Часом це поєднання є досить суперечливим, що проявляється у невідповідності можливостей дитини вимогам життя, особливо вимогам школи і батьків.

Дошкільний і молодший шкільний вік розділяє «симптом втрати безпосередності», який свідчить, що між бажанням щось

зробити і самою діяльністю виникає новий момент – з'ясування, що дасть дитині конкретна діяльність. Цей симптом виявляється як внутрішня орієнтація в тому, який сенс може мати для малюка здійснення діяльності: задоволення чи незадоволення своїм місцем у стосунках із дорослим, іншими дітьми. Так уперше виникає емоційно-сміслова орієнтувальна основа вчинку.

Висновки про пізнавальні психічні процеси молодшого школяра:

- пізнавальні психічні процеси молодшого школяра відзначаються зростанням довольності та регульованості;
- протягом початкового періоду навчання у дитини активно формується теоретичне мислення, внутрішній план дій та рефлексія;
- розвивальне навчання спрямоване на підвищення можливостей у розвитку мислення учнів;
- зростає значення довольної й словесно-логічної пам'яті;
- розвиваються різні сторони мовлення (говоріння і слухання) та його види (монологічне, писемне, внутрішнє);
- уява молодшого школяра розвивається у напрямку зростання її керованості, реалістичності, втілюваності.

Завдання для самостійної роботи студентів

Завдання 1. Ознайомитися та законспектувати статті:

А) А. И. Липкина. Как формировать и изменять самооценку. – С. 197-201.

Б) А. М. Прихожан. О нравственном развитии. – С. 201-204.

В) А. Л. Венгер, Г. А. Цукерман. Основные варианты неблагоприятного развития младших школьников. – С. 204-209.

Підручник: Возрастная и педагогическая психология. Хрестоматия / Сост. И. В. Дубровина, А. М. Прихожан. – М. : Академия, 2001.

Завдання 2. Заповніть таблицю «Характеристика психологічного віку дитини» (дошкільний та молодший шкільний вік).

Психологічний вік	Суперечності	Соціальна ситуація розвитку	Провідний вид діяльності	Новоутворення	Показник і «кризи»
Дошкільний вік					
Молодший шкільний вік					

Завдання 3. Вставити пропущені слова:

1) «Шестиліткам потрібно дати можливість в волю ..... у школі (Д. Б. Ельконін).

2) «Що сильніша орієнтація вчителя на контроль за першокласниками, то швидше, уже в перші тижні навчання, слабшає у дітей почуття власної ....., самоцінності і швидше знижується рівень їх ..... мотивації в навчанні» (А. Б. Орлов).

3) «Найкращий спосіб примусити учнів повірити, що прагнення до знань має сенс, полягає в тому, щоб ..... В це» (М. Ксикзентмихалі).

Завдання 4. Уважно прочитайте ситуації та надайте письмову відповідь на запитання.

Ситуація 1. Хлопчик віком до 7-ми років. Був завжди слухняний, спокійний. Раптом почав капризувати з найменшого приводу. На вимогу батьків відповідає криком «Не хочу!». Одного разу, коли мати просила його доїсти кашу, почав вередувати і кричати, зіштовхнув тарілку на підлогу й заплакав.

Запитання: про який віковий період йде мова у цій ситуації? Які поради ви можете дати матері?

Ситуація 2. Учень 2-го класу. Погано навчається, неухвильний, агресивний. У класі до нього погано ставляться, діти не хочуть з ним товаришувати. Вчителька каже, що треба найняти репетитора або хлопець залишиться на другий рік.

Запитання: які можливі причини психологічних проблем? Які поради можете надати батькам?

Питання для самоперевірки

1. Які психологічні проблеми молодшого шкільного віку?
2. Яка характеристика психологічної готовності дітей до шкільного навчання?
3. Яка характеристика соціальної ситуації розвитку та провідної діяльності у молодшому шкільному віці?
4. Яку структуру має навчальна діяльність?
5. Які основні новоутворення виникають у молодшому шкільному віці?
6. Яка характеристика особистості розвитку самосвідомості дітей молодшого шкільного віку?
7. У чому полягає суть розвитку спонукальної сфери в учнів початкових класів?
8. Яка характеристика розвитку пізнавальної сфери молодшого школяра?

9. Які досягнення у розвитку пам'яті характерні для учнів початкових класів?

10. У чому полягає розвиток мислення і мовлення молодших школярів?

11. Як розвивається інтелект у молодшому шкільному віці?

12. Які особливості емоційно-вольової сфери у молодших школярів?

Базова (основна) література

1. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
2. Сергеєнкова О. П. Вікова психологія. Навч. посібник / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
3. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.

Допоміжна література

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – М. : Академический Проект. – 2001. – 325 с.
2. Белік Л. Адаптація першокласників до школи: корекційна програма роботи з дітьми / Л. Белік // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. – 2012. – № 6. – С. 36-39.
3. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 2 : От младшего школьного возраста до юношества : учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по пед. специальностям (ОПД. Ф.01 – Психология) / Б. С. Волков, Н. В. Волкова; под. ред. Б. С. Волкова. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2008. – 343 с.
4. Готовність дитини до навчання / Упоряд. : С. Максименко, О. Главник. – К. : Мікрос – СВС, 2003. – 112 с.
5. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2001. – 992 с.
6. Лугова Г. В. Першокласник – шестирічка: первинне ознайомлення шкільного психолога з майбутнім першокласником / Г. В. Лугова // Психологічна газета. – 2005. – Квітень (7). – С. 4-5.
7. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.

8. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 10

Тема: Психологічні новоутворення в підлітковому віці

Мета: *поглибити і закріпити знання студентів про особливості психосоціального розвитку підлітка; отримати навички надавати рекомендації батькам та вчителям щодо кризи підліткового віку.*

План семінарського заняття

1. Соціальна ситуація розвитку підлітка. Теоретичні підходи до проблеми «кризи» в підлітковому віці.
2. Анатомо-фізіологічна перебудова організму підлітка і її вплив на його психологічні особливості й поведінку.
3. Спілкування як провідний вид діяльності підлітка. Перебудова взаємин з дорослим. Емансипація дитини від батьків.
4. Психологічні особливості розвитку особистості у підлітковому віці. Формування «Я-концепції» і життєвих цінностей.
5. Перебудова навчальної діяльності. Розвиток пізнавальних процесів.

Основні поняття: пубертатний рік, акселерація, статеве дозрівання, почуття дорослості, потреба в соціальному самовизначенні, товаришування, дружба, пізнавальна потреба, самовдосконалення й самоосвіта, інтимно-особистісне спілкування, неформальні групи, «Я-образ», теоретичне мислення, інтелектуалізація психічних процесів, гіперопіка, гіпоопіка, захоплення, особистісна нестабільність, рефлексивне мислення, девіантна поведінка, деліквентна поведінка.

Теоретична довідка

Основний зміст кризового розвитку психіки і особистості у підлітковому віці визначає перехід від дитинства до дорослості. Біологічними передумовами підліткової кризи є інтенсивна передумова організму, «стрибок у рості», статеве дозрівання. Соціальні передумови – органічне дозрівання випереджує отримання підлітком соціального статусу дорослого.

Новоутворення особистості підлітка стосуються якісних змін його самосвідомості, що виникають унаслідок успішного подолання кризи на двох основних етапах. До кінця молодшого підліткового віку виникає почуття дорослості, а до кінця

підліткового віку виробляється адекватна і аргументована самооцінка, що зумовлює прагнення підлітка до саморозвитку у процесі самовиховання й становить центральний компонент його Я-концепції.

Основними проблемами у розвитку особистості підлітка є його соціально-психологічна адаптація до вимог середньої школи, проблеми спілкування з дорослими і ровесниками, зниження навчальної успішності, суперечливість самореалізації й самоствавлення, статеве дозрівання.

Висновки про кризу підліткового віку:

- причина кризи підліткового віку полягає в неузгодженості процесів статевого дозрівання, загальноорганічного розвитку та соціального формування;

- криза підліткового віку не має обов'язкового універсального характеру, а залежить від соціальних умов;

- криза підліткового розвитку з'являється тоді, коли дорослі не змінюють своєї поведінки у відповідь на появу в підлітків прагнення до нових форм взаємин з ними;

- дорослі, які звикли до поступових змін у поведінці дитини, виявляються неозброєними перед раптовими і кардинальними перетвореннями в поведінці підлітка, не встигають перебудувати свій стиль спілкування з ним.

Завдання для самостійної роботи студентів

Завдання 1. Заздалегідь (до семінару) провести експериментальне дослідження методом «комплексної експрес діагностики соціально-педагогічної занедбаності дітей».

В основі методу: незалежні характеристики дитини, оцінені психологом і педагогом (або класним керівником).

1. Провести аналіз (за шкалами) отриманих від психолога і педагога даних у дослідженні.

2. Скласти характеристику дитини за діагностично значущими ознаками соціально-педагогічної занедбаності.

3. Визначити і обґрунтувати наявність або відсутність стану соціально-педагогічної занедбаності дитини.

Завдання 2. Обґрунтувати відповіді й оформити як домашню контрольну роботу:

А) Як допомогти підлітку у вихованні сили волі?

Б) Що повинні зробити батьки, які помітили негативне ставлення підлітка до вчителя?

В) Що може бути причиною небажання підлітка ходити до школи?

Завдання 3. Опрацювати та законспектувати статтю:

Божович Л. И. Подростковый возраст / Возрастная и педагогическая психология: Хрестоматия / Сост. И. В. Дубровина, А. М. Прихожан и др.. – М. : Академия, 2001. – С. 214-219.

Завдання 4. Уважно прочитайте ситуацію та дайте письмову відповідь на запитання:

Ситуація: Дівчинка 15-ти років, прийшла за матір'ю до психолога. Мати розповідає, що у дочки з'явилися страхи (боїться залишатися вдома вночі, ходити темними вулицями, а вулиця, де вони проживають, погано освітлюється). Дівчина гарно навчається відмінниця. З мамою має прекрасні стосунки, разом ходять у кіно, театр, обговорюють усі проблеми як найкращі подруги. Батько живе окремо, з дочкою не спілкується.

Запитання: Які можливі причини психологічних проблем? Які поради ви можете надати?

Питання для самоперевірки

1. Яка соціальна ситуація розвитку та закономірності психічного розвитку підлітка?
2. Яка провідна діяльність підлітків?
3. Які основні новоутворення в особистісній сфері підлітків?
4. Які особливості розвитку самосвідомості особистості у підлітковому віці?
5. У чому полягає суть кризи підліткового віку?
6. Яка специфіка потреб та інтересів сучасних підлітків?
7. Які досягнення у розвитку мислення і мовлення характерні для учнів підліткового віку?
8. Які чинники спричиняють педагогічну занедбаність підлітків?

Базова (основна) література

1. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
2. Сергеєнкова О. П. Вікова психологія. Навч. посібник / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярук, О. П. Коханова, О. В. Пасека. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
3. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.

Допоміжна література

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – М. : Академический Проект. – 2001. – 325 с.
2. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч.2 : От младшего школьного возраста до юношества : учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по пед. специальностям (ОПД. Ф.01 – Психология) / Б. С. Волков, Н.В. Волкова; под. ред. Б. С. Волкова. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2008. – 343 с.
3. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2001. – 992 с.
4. Малихіна Т. П. Аморальні вчинки підлітків: сутність, характерні особливості, шляхи запобігання / Т.П. Малихіна // Практична психологія та соціальна робота: наук.-практ. осв.-метод. журн. – 2014. –№ 5. – С. 12-22.
5. Моргун В. Ф. Неформальные подростковые группы / В.Ф. Моргун, К.В. Седых // Возрастная психология. Детство, отрочество, юность: хрестоматия / сост. и науч. ред. В.С. Мухина, А.А. Хвостов. – М. : Академия, 2001. – С. 428-436.
6. Психология подростка: Учебник / Под ред. чл.-кор. РАО А. А. Реана. – СПб. : «Прайм-Евро-ЗНАК», 2003. – 480 с.
7. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
8. Поліщук В. М. Симптомокомплекс переживань вікових криз у підлітковому віці / В. М. Поліщук // Практична психологія та соціальна робота: наук.-практ. осв.-метод. журн. – 2013. – № 4. – С. 1-5.
9. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб. : Питер, 2000. – 624 с.
10. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 11

Тема: Психологічні особливості юнацького віку

Мета: *поглибити і закріпити у студентів знання про особливості психічного розвитку особистості молодих людей у ранньому юнацькому віці.*

План семінарського заняття

1. Соціальна ситуація розвитку старшокласника.
2. Пізнавальні процеси і розумовий розвиток старшокласника.
3. Формування особистості старшокласника.
4. Спілкування і дружба в юнацькому віці.
5. Особливості юнацького кохання. Підготовка до сімейного життя.
6. Особливості профорієнтації старшокласників.

Основні поняття: юність, навчально-професійна діяльність, професійна орієнтація, самоосвіта, самовиховання, самовизначення, професійне самовизначення, особистісне самовизначення, світогляд, юнацький максималізм, моральний релятивізм, статево-рольова диференціація.

Теоретична довідка

Юність – це досить тривалий період життя людини від 14-15 до 25 років, який поділяють на ранню та пізню юність. Рання юність охоплює період від 14-15 до 18 років.

Вивчення психологічних проблем юності відзначається двома основними підходами.

Ряд теорій (біологічного, психологічного, психоаналітичного напрямків) пояснюють юність, виходячи переважно зі змін в організмі та їх внутрішніх факторів. При цьому протиставляється розвиток людини або як індивіда, або як особистості. На одному з полюсів цього підходу – біологічні теорії, для яких юність – це важливий етап росту організму, що детермінує всі лінії (морфологічну, фізіологічну, соціально-психологічну) онтогенезу індивіда.

Психологічні теорії наголошують на тому, що юність є своєрідним етапом розвитку внутрішнього світу, насамперед – самосвідомості дитини.

У психоаналітичних теоріях акцентується увага на юності як етапі бурхливого психосексуального розвитку дитини.

Інший підхід – соціологічний – відзначається спробами розкрити переважно зовнішню детермінацію періоду юності з погляду суспільства, інтересів його розвитку. У цьому розумінні юність – етап соціалізації дитини, переходу від залежного дитинства до самостійної дорослості, формування соціальних ролей, ціннісних орієнтацій.

Для вітчизняної психології характерним є врахування діалектичної єдності біологічних, психологічних та соціальних

складових у розвитку особистості. Труднощі юності пояснюються розходженням у моментах досягнення індивідом, з одного боку, біологічної зрілості, а з іншого – соціальної зрілості. У нашому технологічно високорозвиненому суспільстві, де період шкільного навчання досить тривалий і має тенденцію до зростання, біологічне дозрівання випереджує соціальне.

Більшість юнаків і дівчат цього віку вже досягають статевої зрілості. Майже завершується дозрівання і всього організму дитини. Фізичний розвиток старшокласників у темпах уповільнюється і більш помітний у дівчат, а юнаки поступово «наздоганяють» їх. Збільшення росту в дівчат триває переважно до 16-17 років, а в юнаків – до 17-18 років.

Особливо швидко зростає м'язова маса і сила в хлопців, що робить цей період важливим для їх досягнень у деяких видах спорту. Більш збалансованими стають показники в зростанні внутрішніх органів, розмір серця у пропорціях щодо показників судинної та м'язової систем досягає показників дорослої людини. Значно вдосконалюється нервова система, яка стає стабільнішою та витривалішою. Гальмівні процеси врівноважені із процесами збудження.

Ще однією особливістю сучасності є прискорення біологічного дозрівання (акселерація) і уповільнення соціального. Соціальна зрілість вимірюється багатьма параметрами, які з'являються неодноразово та індивідуально. Так, суспільство визнає дорослість людини з 17 років, коли вона отримує паспорт, починає відповідати за всі свої вчинки перед законом, користується виборчим правом та всіма іншими правами дорослої людини. Водночас фактична соціальна зрілість може настати як раніше моменту її юридичного визнання (наприклад, під час війни, коли використовується праця підлітків та юнаків), так і пізніше. Ще довгий час після набуття повноліття молода людина зберігає матеріальну залежність від батьків і родини (особливо, якщо продовжує навчання).

Висновки про загальну характеристику раннього юнацького віку:

- рання юність охоплює період від 14-15 до 18 років;
- для сучасних юнаків характерне прискорення біологічного дозрівання (акселерація) і уповільнення соціального з випередженням біологічного;

- фізичний розвиток старшокласників у темпах уповільнюється, зростання розміру внутрішніх органів відбувається пропорційно щодо показників судинної та м'язової систем, у нервовій системі гальмівні процеси врівноважені із процесами збудження;

- соціальна ситуація розвитку зумовлюється підготовкою старшокласника до вступу в самостійне життя;

- центральним новоутворенням особистості у ранній юності є готовність дитини до життєвого самовизначення;

головне новоутворення психіки старшокласника – його світогляд.

Завдання для самостійної роботи студентів:

Завдання 1. Опрацювати та законспектувати статтю:

Ставицька С.О. «Теоритичний аналіз проблеми становлення і розвитку індивідуально-особистісних характеристик в юнацькому віці» з точки зору різних підходів до періодизації юнацького віку (антропология, фізіологія, психологія).

Підручник: Кон. И.С. Психология ранней юности. – М. : Просвещение, 1989. глава 6. Дружба. – С. 167-184.

Завдання 2. Заповніть таблицю «Характеристика психологічного віку дитини» (підлітковий та юнацький вік).

Психологічний вік	Суперечності	Соціальна ситуація розвитку	Провідний вид діяльності	Новоутворення	Показники «кризи»
Підлітковий вік					
Юнацький вік					

Завдання 3. Уважно прочитайте ситуації та надайте письмові відповіді на запитання.

Ситуація 1. Хлопець 16-ти років. На консультацію прийшла мати (син прийти не захотів). З чоловіком розлучена, з сином він не спілкується. Хлопчик ріс слухняним, добрим. Раптом від вчителів мати дізналася, що син пропускає уроки, згодом з'ясувалось, що він почав вживати наркотики.

Запитання: Які можливі причини проблеми? Які рекомендації ви можете надати матері?

Ситуація 2. Хлопець 17-ти років. Не знає, для чого жити, у чому сенс життя, чи є він взагалі. З цим питанням і звернувся до психолога. Скаржиться, що відчуває себе самотнім, хоча є компанія. Але про ці проблеми там не поговорили.

Запитання: Охарактеризуйте ситуацію: у чому полягає проблема, які ви бачите шляхи її вирішення?

Завдання 4. Доберіть і журналів, соціальних мереж приклади переживання проблем юності. Поясніть їх сутності, виходячи із вікових особливостей розвитку юнаків. Складіть психологічний портрет сучасних осіб раннього юнацького віку.

Питання для самоперевірки

1. На яких підставах ранню юність називають перехідним віком?
2. Яка ситуація розвитку старшокласників, особливості життєвого самовизначення?
3. Що є провідною діяльністю у старшому шкільному віці?
4. Яке основне новоутворення раннього юнацького віку?
5. Які основні напрями розвитку самосвідомості старшокласників?
6. Які чинники зумовлюють розвиток спонукальної сфери у період ранньої юності?
7. У чому полягають особливості спілкування у ранній юності?
8. Які досягнення у пізнавальному розвитку на етапі ранньої юності?
9. Які показники свідчать про готовність випускника школи до самостійного життя?
10. У чому виявляються особливості юнацької дружби?

Базова (основна) література

1. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
2. Сергеєнкова О. П. Вікова психологія. Навч. посібник / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
3. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.

Допоміжна література

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – М. : Академический Проект. – 2001. – 325 с.
2. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч.2 : От младшего школьного возраста до юношества : учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по пед. специальностям (ОПД. Ф.01 – Психология) / Б. С. Волков, Н. В. Волкова; под. ред. Б. С. Волкова. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2008. – 343 с.
3. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2001. – 992 с.
4. Поліщук В. М. Криза 17 років як перехідний період від підліткового до юнацького віку / В. М. Поліщук // Практична психологія та соціальна робота: наук.-практ. осв.-метод. журн. – 2011. – № 11. – С. 16-20.
5. Поліщук В. М. Криза входження в дорослість як перехідний період від юнацького віку до вступу у дорослість / В. М. Поліщук // Практична психологія та соціальна робота: наук.-практ. осв.-метод. журн. – 2012. – № 9. – С. 1-5.
6. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
7. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб. : Питер, 2000. – 624 с.
8. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 12

Тема: Загальна характеристика дорослого періоду життя

Мета: *поглибити і закріпити у студентів знання про психофізіологічні та психосоціальні особливості розвитку особистості у період ранньої, середньої та пізньої дорослості.*

План семінарського заняття

1. Дорослість як предмет психологічного дослідження.
  2. Загальна характеристика дорослості. Періоди і фази дорослості.
  3. Нормативні кризи дорослості, їх характеристика.
  4. Психосоціальний та пізнавальний розвиток дорослості.
- Психічна зрілість: зміст і структура.

5. Характеристика зрілої особистості.

Основні поняття: дорослість, психічна зрілість, криза середини життя, інволюція пам'яті, загальна система пам'яті, спеціалізована система пам'яті, когнітивна зрілість, стадія досягнень, ідентичність, близькість, генеративність, інтимність, біографічна криза, криза спустошеності, криза безперспективності, кризи здоров'я, кризи значущих стосунків, кризи особистісної автономії, кризи самореалізації, кризи життєвих помилок.

Теоретична довідка

Індивідуальний розвиток дорослої людини є продовженням онтогенезу із закладеною в ньому філогенетичною програмою. Дорослість – неоднорідний віковий період, що починається після юності і триває до кінця життя. У цьому віці продовжується психічний та особистісний розвиток людини, пошук своєї ідентичності (на основі професії та способу життя), розширюються її можливості як суб'єкта діяльності, пізнання, спілкування. На дорослу людину покладається відповідальність не тільки за реалізацію власного життєвого покликання, а й за долю інших людей. Вона повинна вирішувати безліч складних соціальних завдань, долати професійні та особистісні випробування, переживати втрати, які часто загрожують психічному здоров'ю особистості.

Потужним є прагнення дорослої людини до все більшої незалежності від батьків, інших дорослих у прийнятті рішень, навіть якщо це пов'язане з ризиком для власного благополуччя. Вона шукає близькості з партнером протилежної статі, усвідомлюючи, що інтимність вимагає взаємної довіри, підтримки, розпочинає сімейне життя.

Досягнення соціальної зрілості є передумовою самостійності дорослої людини на роботі й у сім'ї, реалізації її здібностей і мрій. Вона здатна критично оцінити життя, приймаючи рішення про правильність обраного життєвого шляху чи шукаючи нову ідентичність.

Розвиток особистості дорослої людини відбувається за такими напрямками:

а) зростання самостійності людини, її свободи та відповідальності, розвиток індивідуальності (неповторності), творчого ставлення до дійсності та власного життєвого шляху;

б) посилення соціально-духовної інтегрованості людини, соціальної відповідальності, збагачення форм її життєдіяльності.

Враховуючи соціальні, психологічні і біологічні чинники, дослідники окреслюють межі дорослості по-різному. Наприклад, Е. Еріксон виокремлює ранню дорослість (20-45 років), середню дорослість (40-60 років) і пізню дорослість (понад 60 років). На думку американського психолога Джона Бромлея (1929-2000), дорослість складається з чотирьох стадій: ранньої (20-25 років), середньої (25-40 років), пізньої дорослості (40-55 років) і передпенсійного віку (55-65 років). Після неї настає старіння, в якому виокремлюють стадії «віддалення від справ», або «відставки» (65-70 років), старості (70 років і більше) і дряхлості, хворобливої старості і смерті. За періодизацією російського психолога Бориса Ананьєва (1907-1972), середній вік (зрілість) складається із двох фаз (від 21-22 до 35 років і від 36 до 55-60 років), потім настає похилий вік (від 55-60 до 75 років), далі – старість (75-90 років) і вік довгожителів.

Загалом, *дорослість* є найтривалішим періодом життя людини, який складається з таких стадій:

- 1) рання дорослість (від 20 до 40 років);
- 2) зріла дорослість (від 40 до 60 років).

Перехід 30-річного рубежу супроводжується переглядом життєвих цілей, планів і цінностей. Цей етап чоловіки і жінки переживають по-різному.

Криза тридцяти років – зумовлене життєвими труднощами і помилками розчарування людини в значущості культивованих нею цінностей, норм, ідеалів, яке призводить до зміни сенсу її життя, переоцінки життєвих цінностей.

Назва ця умовна, оскільки криза може виникнути раніше чи пізніше 30 років. Полягає вона у ґрунтовній переоцінці людиною зробленого і того, що належить зробити. Кожен дорослий на період тридцятиріччя вже має чималий досвід переживань, поразок та успіхів, підводить перші підсумки щодо реалізації своєї життєвої програми, планів і сподівань. Він виявляє помилковість своїх уявлень про життя, розмірковує про власну недосконалість і неоптимальність свого життя, а також про необхідність змінити багато чого в житті і проблематичність, а то й неможливість таких

змін. Ідеться про зміни професії, сім'ї, звичного способу життя тощо. Можуть викликати глибокі переживання неусвідомлено обрана професія, невдачі у професійній кар'єрі й спричинена цим незадоволеність собою та професійними досягненнями. Виявлені й осмислені людиною недоліки нерідко підштовхують її до раптової зміни свого життя, застосування неконструктивних захистів, наслідком чого буває загострення кризи, професійна та життєва нереалізованість.

Зрілий дорослий вік є своєрідним проміжним етапом, що охоплює період життя людини приблизно від 40 до 60 років. Однак ці межі досить умовні, адже людина може зараховувати чи не зараховувати себе до цієї категорії залежно від особливостей свого життя: віку дітей, самопочуття, професійних досягнень тощо. Тому і тривалість зрілого дорослого віку у різних людей буває різною.

Людина, яка досягла середини життя, усвідомлює свою відмежованість не тільки від молоді, а й від тих, хто дожив до старості. У цей час вона починає відчувати, що від стану здоров'я залежать професійні успіхи.

Психологічні ознаки зрілого дорослого віку пов'язані з проблемами наступності та зміни життя. На цьому етапі людина усвідомлює, що вже прийняла важливі рішення щодо своєї професійної кар'єри та сімейного життя, а тому необхідно сконцентруватися на їх реалізації. Майбутнє не таїть у собі безмежних можливостей для неї.

Настання зрілого дорослого віку людина фіксує тоді, коли діти починають залишати рідний дім. Воно може бути пов'язане і з професійною кар'єрою, тобто зайняттям вищої посади чи здобуттям певного статусу, або з усвідомленням нереалізованості життєвих планів.

Криза середини життя – психологічний феномен, що переживається людьми, які досягли 40-45 років, і полягає в критичній оцінці та переоцінці досягнутого в житті.

Завдання для самостійної роботи студентів

Завдання 1. Заповніть таблицю «Характеристика психологічного віку дорослої людини» (рання, середня та пізня дорослість).

Психологічний вік	Суперечності	Соціальна ситуація розвитку	Провідний вид діяльності	Новоутворення	Показники «кризи»
Рання дорослість (18-20 – 40-45 років)					
Середня дорослість 40-45 – 60 років					
Пізня дорослість – понад 60 років					

Завдання 2. Розпитайте двох людей, старших 50 років (із різницею у віці 10-20 років) про їхні основні проблеми, турботи та очікування від життя. Які відмінності у ставленні до життя цих людей ви виявили? Оформити відповідь письмово.

Завдання 3. Теми доповідей і рефератів

1. Віковий розвиток дорослого: чинники й закономірності.
2. Головні теоретичні підходи до розуміння психічного розвитку людини впродовж дорослого життя.
3. Проблема періодизації психічного розвитку людини.
4. Характеристика, умови запобігання і розв'язання криз дорослості.
5. Етапи професійного шляху дорослого.
6. Збереження та зміни когнітивних можливостей в середньому дорослому віці.
7. Дорослість та проблема сенсу життя.
8. Психосоціальний розвиток людини в період середньої дорослості.
9. Продуктивні наслідки нормативних криз ранньої та середньої дорослості.
10. Психосоціальний розвиток людини в період середньої дорослості з позиції Е. Еріксона.
11. Особливості змісту й динаміки змін дорослої людини в період кризового суспільства.
12. Вплив батьків на розвиток особистості студента в період ранньої дорослості.
13. Значення спілкування в похилому віці.

14. Особливості пізнавальних інтересів людей похилого віку.

15. Мудрість як соціально-психологічний феномен.

Питання для самоперевірки

1. У чому полягають загальні особливості раннього дорослого віку?
2. У чому сутність Я-концепції людини раннього дорослого віку?
3. Які зміни відбуваються у спонукальній сфері особистості у ранньому дорослому віці? Чим вони зумовлені?
4. Які мотиви спонукають до одруження чи неодруженості у ранньому дорослому віці?
5. Чим обумовлений вибір професії у ранньому дорослому віці?
6. Яка система цінностей на межі 30-річчя? Як впливає криза тридцяти років на її зміну?
7. У чому виявляється своєрідність розвитку психофізіологічних функцій у період ранньої дорослості?
8. Які фактори впливають на розвиток інтелекту людини?
9. Які зміни відбуваються у розвитку пам'яті людей раннього дорослого віку?
10. Який розвиток мислення людей 20-40 років?
11. Чим обумовлена складність визначення меж зрілого дорослого віку?
12. У чому полягає суть кризи середини життя?
13. Які проблеми постають перед людиною у зрілому дорослому віці?
14. Які особливості характеризують життєдіяльність дорослої людини?
15. Яка Я-концепція людини зрілого дорослого віку?
16. У чому полягають особливості розвитку спонукальної сфери у зрілому дорослому віці?
17. Які особливості емоційної сфери дорослої людини зрілого віку?

Базова (основна) література

1. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
2. Сергеєнкова О. П. Вікова психологія. Навч. посібник / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярук, О. П. Коханова, О. В. Пасека. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.

3. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.
4. Хухлаєва О. В. Психологія розвитку: молодість, зрілість, старість: Учеб. Посібник. / О. В. Хухлаєва. – М. : Академія, 2005. – 208 с.

Допоміжна література

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – М. : Академический Проект. – 2001. – 325 с.
2. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2001. – 992 с.
3. Кулагина И. Ю. Возрастная психология / И. Ю. Кулагина, В. Н. Колюцкий. – М., 2001.
4. Мингамива М. Р. Взрослость: типы и контексты анализа / М. Р. Мингамива // Психология зрелости и старения. – 2000. – № 1.
5. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
6. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.
7. Щотка О. П. Вікова психологія дорослої людини / О. П. Щотка. – Ніжин : Ред.-вид. відділ НДПУ, 2001. – 194 с.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 13

Тема: Психологія старості

Мета: *поглибити і закріпити знання спільних та відмінних рис у психофізіологічному та психосоціальному розвитку дорослих людей, визначити основні особливості та завдання періоду старості.*

План семінарського заняття

1. Старість як біосоціопсихологічне явище. Анатомо-фізіологічні процеси старіння.
2. Теорія старіння і старості. Особливості психічного старіння та ставлення до смерті.
3. Проблема вікових меж старості.
4. Характеристика кризи «Я-інтеграції».
5. Вікові психологічні задачі і особистісні кризи в старості.

Основні поняття: емоційна стагнація, синдром «покинутого гнізда», похилий вік, геронтологія, геронтогенез, старість, вихід на пенсію, криза «Я-інтеграція».

Теоретична довідка

Період старості часто називають **геронтогенезом** (грец, geron – стара людина і genesis – походження). Більшість дослідників вважає, що починається вона із 60 років і триває до смерті. Міжнародна класифікація виокремлює такі періоди геронтогенезу:

- похилий вік (для чоловіків 60-74 роки, для жінок 55-74 роки);
- старечий вік (75-90 років);
- вік довгожителів (90 років і старші).

На цьому етапі життя людина помітно втрачає фізичну силу, енергійність, погіршуються її здоров'я та психофізіологічні показники. Знижується функціонування судинної та імунної систем. Шкіра стає твердішою, чутливішою до подразнень. Стара людина адаптує свою поведінку до фізіологічних обмежень.

Про початок старіння людини свідчать припинення трудової діяльності, обмеження системи соціальних відносин. У більшості дорослих вихід на пенсію мало змінює задоволеність життям. У деяких сім'ях набуває вищої значущості сімейне життя, особливо якщо чоловік працює, а дружина вже на пенсії. Припинення роботи теж сприймається позитивно. Однак частина старих людей опиняється перед проблемою залежності від інших.

У період старості з'являються нові аспекти Я-концепції: збереження сенсу життя, налаштованість на відпочинок, відсутність тривалої перспективи, орієнтація на минуле і теперішнє, сприйняття факту скінченності власного життя, підготовка до смерті, усвідомлення обов'язку передати життєвий досвід молодшому поколінню. Літня людина живе спогадами і своїм сьогоденням, усвідомлюючи, що простір її майбутнього невпинно скорочується. Її роздуми сповнені мотивами гріха і спокути.

Кожна людина по-своєму долає період старості, що зумовлене генетичними та особистісними чинниками, статевою належністю, способом життя на попередніх етапах, атмосферою в родині тощо.

Смерть є незворотним припиненням усіх функцій організму, закінченням розвитку людини. У минулі часи люди більше знали про практичну сторону смерті, оскільки за тим, хто вмирав, здебільшого доглядали вдома рідні. Значна увага приділялася

підготовленню тіла до поховання, обрядам, які йому передують. Сучасна цивілізація віддаляє живих від природного процесу вмирання та смерті.

Сприйняття кожною людиною наближення смерті є індивідуальним. З огляду на це психологи стверджують, що пристосування людей до смерті долає такі стадії:

1) заперечення. Людина відмовляється визнати можливість своєї смерті, шукає обнадійливих думок і діагнозів;

2) гнів. Усвідомлення неминучості смерті і пов'язане з цим руйнування планів викликають у людини стан фрустрації – переживання невдачі. Унаслідок цього її охоплюють образа, гнів, заздрість до інших;

3) торги. Сподіваючись продовжити своє життя, людина дає різні обіцянки (кинути вживати алкоголь чи палити, поглибити свою віру в Бога тощо);

4) депресія. Свідченням її є втрата інтересу до життя, відчай, безнадія. Неминучість смерті, розлуки з рідними і близькими викликають у людини переживання горя;

5) прийняття. Людина вирішує змиритися зі своєю долею та неминучістю смерті, в її душі встановлюється мир, і вона спокійно доживає останні дні.

Завдання для самостійної роботи студентів

Завдання 1. Скласти психологічні рекомендації практичного психолога з таких тем:

- 1) Психофізіологічні аспекти старіння.
- 2) Когнітивні зміни у процесі старіння.
- 3) Спосіб життя похилих людей: можливості вибору.

Завдання 2. Опрацювати і законспектувати статті (рекомендації з опрацювання та конспектування статей дивись у семінарському заняття № 1):

1) Березіна О. О. Сучасні психологічні проблеми старіння / О. О. Березіна // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: зб. наукових праць. – К. : КПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – Випуск 4(28). – С. 7-11.

2) Коваленко О. Г. Специфіка емпатія осіб похилого віку з різним рівнем освіти, умовами проживання та зайнятості / О. Г. Коваленко // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред.

С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 16. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – С. 493-503.

Питання для самоперевірки

1. Які основні періоди геронтогенезу?
2. У чому виявляються особливості Я-концепції людини похилого віку?
3. Як сприймають люди вихід на пенсію?
4. У чому полягають особливості спонукальної сфери літніх людей?
5. Від яких чинників залежить динаміка інтелектуальної активності у похилому віці?
6. Які фізіологічні обмеження супроводжують старість?
7. Яка емоційна сфера людини літнього віку?
8. Які особливості поведінки притаманні літній людині?
9. Які зовнішні та внутрішні чинники впливають на задоволеність старістю?
10. Які стосунки з рідними людей пенсійного віку?
11. У чому полягають особливості подружніх стосунків людей похилого віку?
12. Які стадії пристосування людини до старості?
13. Які етичні проблеми пов'язані з вмиранням і смертю?

Базова (основна) література

1. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
2. Сергеєнкова О. П. Вікова психологія. Навч. посібник / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярук, О. П. Коханова, О. В. Пасека. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
3. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.
4. Хухлаєва О. В. Психологія розвитку: молодість, зрілість, старість: Учеб. Пособие. / О. В. Хухлаєва. – М. : Академія, 2005. – 208 с.

Допоміжна література

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – М. : Академический Проект. – 2001. – 325 с.
2. Коваленко О. Г. Міжособистісне спілкування як компонент психічної діяльності у похилому віці / О. Г. Коваленко //

Практична психологія та соціальна робота: Науково-практичний та освітньо-методичний журнал. – 2014. – № 2. – С. 61-65.

3. Крайг Г. Психология развития // Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2001. – 992 с.
4. Краснова О. В. Важкі втрати і психологічний супровід у пізньому житті / О. В. Краснова // Практична психологія та соціальна робота: Науково-практичний та освітньо-методичний журнал. – 2014. – № 8. – С. 51-59.
5. Лидере А. Т. Кризис пожилого возраста – гипотеза о его содержании / А. Т. Лидере // Психология зрелости и старения. – 2000. – № 2.
6. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
7. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.
8. Щотка О. П. Вікова психологія дорослої людини / О. П. Щотка. – Ніжин : Ред.-вид. відділ НДПУ, 2001. – 194 с.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ВІДПОВІДІ СТУДЕНТА НА СЕМІНАРСЬКОМУ ЗАНЯТТІ

Відмінно А 90-100 балів	Студент продемонстрував глибокі, системні знання з теоретичного та практичного блоку питань, чітко формулює основні напрями курсу використовуючи психологічну термінологію, вільно володіє понятійним апаратом, знає основні проблеми науки, її мету та завдання. Відповідає грамотно, питання розкриті повністю, аргументовано та послідовно.
Добре В 82-89 балів	Студент продемонстрував глибокі знання, добре володіє термінологією, обізнаний з відповідною літературою, але має невідповідності у викладенні матеріалу семінару. Відповідає грамотно, завдання розкриті повністю.
Добре С 74-81 бали	Студент продемонстрував знання базового матеріалу, володіння термінологією, але не вміє самостійно мислити, не може вийти за межі теми, не поєднує надану інформацію з іншими психологічними знаннями та навичками. Відповідає грамотно, питання розкриті без прикладів та уточнень.
Задовільно Д 64-73 бали	Студент продемонстрував знання програмного матеріалу з теми, оперує базовими категоріями, термінами, проте логіка викладу порушена, допускаються неточності та спрощення у визначенні понять. Відповідає з граматичними та стилістичними помилками.
Задовільно Е 60-63 бали	Студент орієнтується в основних питаннях семінарського заняття, але його знання мають поверховий характер. Достатній понятійний апарат не сформовано, наявні значні прогалини в теоретичній підготовці та практичному аспекті, ключові питання пояснюються на побутовому рівні. Відповідає з численними граматичними та стилістичними помилками.

Незадовільно FX 35-59 балів	Студент має фрагментарні знання з теми семінарського заняття, не володіє термінологією, не вміє послідовно викласти програмний матеріал. Студент не орієнтується у наявній літературі з курсу. Відповідає з численними граматичними та стилістичними помилками.
Незадовільно F 1-34 балів	Студент не готовий до семінарського заняття, що не дозволяє виявити рівень його знань, вмінь та навичок.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Виконання практичних задач

Практичні задачі є однією з форм самостійної роботи студентів для поглиблення знань з дисципліни «Вікова психологія (з практикумом)». Обсяг їх виконання має становити 1-2 сторінки рукописного тексту на аркушах паперу. Виконання практичних задач передбачає уважне їх читання та письмову відповідь на запитання, що подані після їх опису.

Варіант 1

До шкільного психолога звернулась жінка. Жінка скаржилась на сина, що він погано поводиться і дуже погано ставиться до неї. Останнім часом, коли до закінчення школи залишилось близько півроку, Максим почав прогулювати заняття, а тепер і зовсім покинув навчання. На критику і навіть дружні поради відповідає грубістю. Мати переконана, що в сина не все гаразд із психікою.

Виховувала вона його сама, без батька. З чоловіком розлучилась, будучи вагітною. Стверджує, що синові нічого не шкодувала, все життя ні в чому не відмовляла. Навіть заміж через нього не вийшла.

Питання:

1. Враховуючи вікові особливості, поясніть суть проблемної ситуації.
2. Сформулюйте гіпотези стосовно можливих причин поведінки юнака.
3. Що, на вашу думку, слід з'ясувати психологу про Максима?
4. Знайдіть шляхи покращення психологічної ситуації.
5. Що про дану проблему написано у психологічній літературі?

Варіант 2

Батьки хотіли хлопчика, і тому надмірна емоційність доньки, її бажання бути лагідною до них, що є природним для дівчаток, їх дратувало. Вони були надто суворі і навіть фізично карали дитину; ставились до доньки так, нібито вона була неслухняним і впертим хлопчиськом. Особливо цим вирізнявся батько, який вважав себе неповноцінним через народження доньки. Крім того, в родині деспотична бабуся, яка постійно давала онучці поради і вказівки.

Поступово дівчинка, зі слів батьків, ставала все більш збудливою, капризною, нетерплячою і вертою.

З 4-річною донькою батьки звернулись у психологічну консультацію. Під час бесіди з'ясувалось, що дівчинка не вважає своїх батьків суворими і не має до них недружелюбного ставлення. Однак під час гри вона проявила панічний страх перед Бабою Ягою і Кощієм, а з тварин дуже боялась вовка. На питання, чому вона не боїться ведмедя, відповіла, що він добрий. Інші казкові персонажі були в її уявленні недобрими і жорстокими.

Питання:

1. Враховуючи вікові особливості, поясніть суть проблемної ситуації.
2. Як допомогти дитині подолати страхи?
3. Які небажані наслідки у розвитку особистості дівчинки може мати батьківська позиція (зокрема, батька)?
4. Як можна це подолати?
5. Що про дану проблему написано у психологічній літературі?

Варіант 3

Батько 15-річного хлопця скаржиться на боягузтво і сором'язливість свого сина. Ці якості хлопець мав з раннього дитинства. Батько давно намагався боротись з ними. Він примушував хлопця долати свій страх: кидав його у воду у глибині, щоб навчити плавати, посилав одного увечері до лісу. Хлопець боявся, плакав, однак батько наполягав на своєму, виховуючи у ньому «чоловіка». Незважаючи на все це, хлопець залишився нерішучим і боязливим. Він так і не навчився долати свої страхи. Більше того, з роками вони посилювались.

Питання:

1. Враховуючи вікові особливості, поясніть суть проблемної ситуації.
2. До яких наслідків може призвести такий суперечливий тип виховання?
3. На що у першу чергу має бути спрямована консультативна допомога?
4. Який із способів подолання дитячих страхів доцільно запропонувати у даному випадку?
5. Що про дану проблему написано у психологічній літературі?

Варіант 4

Гришко, 7-річний хлопчик, створив для себе свій світ. Дорогою до школи, яка пролягала через сад, він розмовляв з квітами. У своїх

думках він літає у хмарах і любить вітер. Він вигадує для себе найрізноманітніші питання. «Я несусь разом зі сонцем», – з такими словами він зустрічає бабусю і дідуса, які доглядають за ним під час відрядження його батьків.

Так як Гришко живе у своєму світі, то часто запізнюється до школи і зі школи також вертається невчасно. Його нерідко ображають більш дорослі однокласники, які його не терплять, бо хлопець не такий, як вони. За перші два роки навчання у школі в нього не з'явилося жодного друга, і він завжди розраховує лише на себе.

Питання:

1. Враховуючи вікові особливості, поясніть суть проблемної ситуації.
2. Яку інформацію варто додатково дізнатись про Гришка?
3. Дайте психологічний аналіз особистості хлопця та його проблем.
4. Яку психологічну допомогу потребує хлопчик?
5. Що про дану проблему написано у психологічній літературі?

Варіант 5

Класний керівник розповідає, що в її класі вчиться незвичайна дівчинка. У неї на обличчі родимка. Ровесники соромляться її. Дівчинка тиха, скромна, дуже невпевнена. Діти не особливо знущаються з неї, однак приймати у своє товариство не бажають. Всі спроби пояснити, що дівчинка така ж сама, як і вони, закінчуються невдало.

Питання:

1. Враховуючи вікові особливості, поясніть суть проблемної ситуації.
2. Як би ви відреагували на такий запит класного керівника?
3. У який спосіб можна допомогти дівчинці?
4. Що ви будете робити, якщо дівчинка стане вашим клієнтом?
5. Що про дану проблему написано у психологічній літературі?

Варіант 6

З розповіді матері: «Мой доньці 13 років. Дівчинка добра, слухняна, добре вчиться, відвідує гуртки, цікавиться образотворчим мистецтвом, займається музикою. Але дуже тяжко переживає шкільні невдачі. Недавно отримала низькі бали з англійської мови – прибігла додому в істеричі, з головним болем, не дочекавшись кінця уроків. Дуже боїться вчителя з математики.

Для того, щоб не було ніяких несподіванок, розв'язує завдання наперед».

Питання:

1. Враховуючи вікові особливості, поясніть суть проблемної ситуації.
2. Що відбувається з дівчинкою?
3. Які психологічні причини такої поведінки дівчини?
4. Як їй допомогти?
5. Що про дану проблему написано у психологічній літературі?

ПРАКТИЧНІ ЗАДАЧІ

Завдання 1. Ознайомтеся з записами наступних ігор. Визначте вік дітей у кожному випадку. Що становить основний зміст сюжетно-рольової гри в старшому дошкільному віці (освоєння властивостей предметів; сприйняття відносин між людьми; отримання задоволення; підпорядкування правилам, що впливають з взятої на себе ролі):

А) Шура побудувала з трьох цеглинок ліжечко і поклала в неї ляльку. Люсі знадобилися цеглинки для спорудження будиночка, і вона забрала один. Шура розплакалася.

Б) Сеня взяв коробку з-під черевик, схожу на магнітофон, став співати і танцювати.

В) Сашко розставив в гаражі машинки і став по одній вивозити їх з гаража. У цей час Діма, повернувшись спиною до Сашка, в'їхав зі своїми машинами в гараж Сашка. Сашко запропонував Борі побудувати корабель, щоб поплисти в Африку. Хлопчики із задоволенням зайнялися будівництвом. Сашко розповідав про мавп, крокодилів. У цей час за Сашком прийшла мама і забрала його додому. Гра розпалася.

Г) Діти грали в морську подорож. Петрик був капітаном, Сашко – боцманом, Наталка – лікарем, четверо дітей – матроси. Капітан Петрик оголосив, що корабель зазнав аварії і потрібні водолази. Але в цей час прийшов лікар і покликав Петрика в кабінет. Петрик сказав, що скоро прийде, і віддав розпорядження водолазам виправляти пробоїну. Гра тривала.

Завдання 2. Визначте приблизний вік дітей. Вкажіть особливості сенсорного розвитку дітей різного дошкільного віку.

А) Петрик тримав фігурку в руці, поплескував по ній, але визначити її не зміг.

Б) Сергій намагався обмацати контури фігурки всією долонею. З пред'явлених чотирьох фігурок правильно назвав тільки дві.

В) Сашко обмацував фігурки двома руками, ретельно обстежив її ознаки і визначив все фігурки правильно.

Завдання 3. Про яке новоутворенні дошкільного віку йдеться у даному прикладі?

«Д. Б. Ельконін наводить у своїх дослідженнях історію одного кульгавого хлопчика, який в дошкільному віці любив грати з хлопцями у футбол. Природно невдачі і глузування однолітків засмучували його, але не дивлячись на це, він кожен раз при першій можливості спрямовувався на подвір'я і приєднувався до граючих хлопців. Незважаючи на те, що заняття для нього було малоуспішним, почуття власної неповноцінності у нього не було. І ось в 7 років він вперше відмовився від гри в футбол, усвідомивши свою неспроможність у цій справі».

Завдання 4. Дітям пропонувалися на вибір три ситуації взаємодії: пограти разом з дорослим, подивитися з ним книжку або просто поговорити. Яку з цих трьох ситуацій вважають за краще діти різного віку (молодшого дошкільного віку і старшого дошкільного віку). Чому? Дайте характеристику внеситуативним формам спілкування, характерним для дошкільного віку.

Завдання 5. Про яке новоутворенні дошкільного віку згадується в даному прикладі? Дайте психологічну характеристику даного явища.

Мишко (6 років 9 міс.) Приходить з дитячого саду сумний. На питання «Що болить?», «Хто образив?» відповідає невизначеною гримасою і йде в свою кімнату. Перебирає свої іграшки і чітко вимовляє: «Набридло! Всі іграшки та іграшки, жодного реального життя ... Нудно!»

Завдання 6. З чим пов'язане явище, описане в прикладі? Про яке новоутворенні йдеться?

«Хлопчик, семи років, енергійний, рухливий, непосидючий, лівша. Передбачаючи труднощі з освоєнням письма, з дрібною моторикою, його мати протягом літніх місяців всілякими способами намагається повернути його до малювання, розфарбовування, ліплення. Однак тривалість занять виявляється дуже невелика, десять-п'ятнадцять хвилин, і дитина знаходить для себе більш захоплюючу справу. «Як же він зможе працювати на уроці», – скрушно думає мати. І ось приходить вересень. Перший день – три уроки, а вже з наступного – чотири або п'ять.

Щодня домашнє завдання – ще на дві-три години. І разуче терпіння новоспеченого школяра, прагнення виконати все, що задано. (А в короткі перерви між домашніми завданнями він буквально кидається до своїх іграшок, солдатиків і машинок, раніше вже занедбанім)».

Завдання 7. У чому полягає помилка вчителя? Як треба було організувати процес спостереження?

Учитель під час занять природознавства нагадав школярам про малюнок рослин, який був використаний їм в якості наочного посібника на попередньому уроці. Виявилось, що діти не можуть уявити ті особливості квітки, про які йшла мова. Здивований вчитель сказав: «Як же Ви не пам'ятаєте, ми цілий урок дивилися на цей малюнок?» Тоді один з учнів заперечив: «Ну так, дивилися, але ми ж його не розглядали».

Завдання 8. Про яку мотивації йдеться у Вані?

До Вані прийшов Міша, щоб покликати гуляти. А Ваня не зробив ще уроки, на що Міша заперечив: «Потім доробиш!» «Але я повинен зробити зараз, інакше мене буде лаяти вчителька і мама заборонить дивитися телевізор».

Завдання 9. Чим можна пояснити вчинки першокласників? Як повинен вчинити учитель в таких випадках, щоб його дії ефективно вплинули на розвиток особистості дитини і його взаємини з однокласниками?

На уроках в класі нерідко можна почути, як учні доповідають вчителю: «А Іра не ті стовпчики вирішила, а їй Валя так показала» або «Віра зовсім не вирішила завдання» і т.і.

Завдання 10. Учні молодших класів пишуть диктанти, списують вправи з книги. Нерідко при цьому роблять помилки, але перевіряючи свою роботу, вони часто не бачать і пропускають їх. Хоча добре знають правила. Як пояснити дане явище?

Завдання 11. Дайте психологічне пояснення таким фактам:

А) Чому в початковій школі не слід давати домашнє завдання з дзвінком з уроку?

Б) Чому на уроках у початковій школі слід використовувати динамічну наочність.

В) Чому в 1-му класі текст завдання до вправи доцільніше читати вчителю.

Завдання 12. Про які специфічні форми поведінки підлітка йдеться в наведених нижче прикладах.

А) «Ми підійшли. Хлопці насторожилися. Всі вони були приблизно тих же років, що і я, крім одного дорослого, міцного, помітного своєю силою і владою хлопця ...

- Цього ще навіщо привів? – невдоволено запитав він.
- Він свій, – почав виправдовуватися Федька. – Він у нас живе.
- Грати будеш?» – запитав мене Вадик.

Б) «Мама, ну скільки ви мене ще будете на короткому повідку тримати !? У сотий раз Віра намагалася пояснити батькам, що зараз час інший, що молодь не сприймає насильства над особистістю ... ».

В) «Сашко, підійшовши до своєї компанії, побачив, що хлопці курять. Здивувавшись, він відійшов в сторону. Пашка, якого вважали «авторитетом», простягає Сашкові сигарету. Той відмовляється. «Ти що, маленький чи що ?! На, спробуй!». Трохи подумавши, Сашко бере сигарету ....».

Г) «... Міша (13 років) займається в секції з дзюдо. Великих успіхів в навчанні у нього не спостерігається. Хлопчика важко змусити зробити домашнє завдання, він вкрай невідповідальних, часто забуває зошити. Однак заняття в секції ніколи не пропускає, заздалегідь готує форму, робить зарядку вранці, як радить інструктор ...».

Завдання 13. Про яке новоутворення тут йдеться? Дайте психологічне обґрунтування.

А) «Федір Петрович давно став помічати, що з ящика його столу стали зникати цигарки. І ось він зловив сина за цим «злочином».

- Пробував ....., – насупившись відповів Петро на суворе питання батька».

Б) «А коли у касі знову настала тиша, то Дімка встав, переможно оглянув хлопців і сказав:

- Давайте на поїздку заробимо самі!»! І ми стали працювати. Ходили в радгосп на збір пізніх огірків і капусти.

Питання до екзамену

1. Предмет і задачі вікової психології. Умови, що сприяли її виникненню.

2. Структура вікової психології.

3. Актуальні проблеми вікової психології в сучасному світі.

4. Історія виникнення і розвитку вікової психології.

5. Особливості застосування загальнонаукових методів у віковій психології. Методи вікової психології.

6. Характеристика методів вікової психології за організацією дослідження.
7. Загальна характеристика онтогенезу людської психіки.
8. Проблема розвитку психіки в працях вітчизняних психологів (Л. І. Божович, Л. С. Виготський, Г. С. Костюк)
9. Основні напрями зарубіжної вікової психології.
10. Теорія психосексуального розвитку людини за З. Фрейдом, епігенетична теорія розвитку людини Е. Еріксона.
11. Сучасна періодизація розвитку людини.
12. Основні періоди розвитку людини.
13. Нерівномірність психічного розвитку.
14. Основні закономірності психічного розвитку особистості.
15. Поняття психологічного віку.
16. Поняття вікових «криз» та особливості їх в різні періоди життя людини.
17. Діяльність та психічний розвиток. Провідні види діяльності та новоутворення в них.
18. Когнітивний розвиток у соціальному контексті. Теорія культурно-історичного розвитку психіки, свідомості Л. С. Виготського. Поняття про «зони розвитку».
19. Теорії психічного розвитку. Когнітивні теорії. Стадії когнітивного розвитку за Жаном Піаже.
20. Поняття про розвиток, передумови, умови, фактори та рушійні сили психічного розвитку дитини.
21. Кризи вікового розвитку.
22. Рефлекси новонародженого. Научіння та адаптування, саморегуляція новонародженого. Обстеження розвитку та оцінка поведінки новонародженого за шкалою Бразелтона.
23. Соціальна ситуація розвитку, провідний вид діяльності у період немовляти.
24. Особливості кризи 1 року життя.
25. Психосоціальний розвиток немовля. Методика «кам'яне обличчя», її суть.
26. Значення перших років життя дитини для подальшого розвитку особистості.
27. Психологічний механізм формування перших понять у немовля про навколишній світ.
28. Взаємовідносини дитини і дорослого та їх вплив на розвиток дитини. Методи визначення сформованості у дитини «довіри до світу».

- 29.Методи дослідження психічного розвитку немовля.
- 30.Соціальна ситуація розвитку, провідний вид діяльності у ранньому віці.
- 31.Основні особливості психологічних досягнень у ранньому дитинстві.
- 32.Символічна репрезентація та мовний розвиток дитини раннього віку.
- 33.Умови, що впливають на психічний розвиток дитини раннього віку.
- 34.Криза 3 років.
- 35.Причини сильних переживань та конфліктів, з якими стикається дитина. Способи, методи допомоги дітям по зниженню емоційної напруги.
- 36.Фактори, які можуть викликати агресивну, про соціальну поведінку дитини.
- 37.Як допомогти дитині засвоїти правила соціальної поведінки.
- 38.Формування самосвідомості. «Я-образ», самооцінка в досвіді спілкування дитини.
- 39.Формування почуття особистісної і культурної ідентичності у дітей перших шести років життя.
- 40.Методи дослідження психічного розвитку дошкільника.
- 41.Особливості розвитку пізнавальної сфери у дітей раннього та дошкільного віку.
- 42.Соціальна ситуація розвитку, провідний вид діяльності у дошкільному віці.
- 43.Розвиток емоційно-вольової сфери дитини дошкільного віку.
- 44.Значення рольової ігрової діяльності в психічному розвитку дошкільняти. Структурні компоненти ігрової діяльності.
- 45.Проблеми соціалізації та збереження психічного здоров'я дошкільняти.
- 46.Розвиток емоцій та почуттів у дитини дошкільного віку.
- 47.Поняття психологічної готовності дитини до навчання у школі. Методи психологічної діагностики шкільної зрілості.
- 48.Соціальна ситуація розвитку, провідний вид діяльності у молодшому шкільному віці.
- 49.Психологічні особливості трудової діяльності молодшого школяра. Системний підхід в дослідженні розвитку особистості. Основні лінії психічного розвитку дітей в процесі навчання та виховання.

50.Засвоєння молодшим школярем правил та соціальних норм спілкування в школі та поза нею.

51.Міжособистісні відносини в молодшому шкільному віці.

52.Формування «довільності», «внутрішнього плану дій», «рефлексії» – як прояв розвитку свідомості молодшого школяра.

53.Особливості розвитку пізнавальних процесів та уваги молодшого школяра.

54.Формування системи відносин першокласника до школи, вчителя, учбових обов'язків.

55.Учбова діяльність – провідна діяльність молодшого школяра. Структурні компоненти учбової діяльності, присвоєння їх учнем.

56.Формування особистості в молодшому шкільному віці.

57.Методи дослідження психічного розвитку молодшого школяра.

58.Особливості формування «Я-образу», «Я-концепції» в підлітковому віці.

59.Формування вольових, ділових якостей підлітка. Види діяльності підлітка. Творча діяльність.

60.Соціальна ситуація розвитку в підлітковому віці. Розвиток самосвідомості. Самовиховання.

61.Різні теоретичні погляди на проблему підліткового віку.

62.Анатомо-фізіологічні особливості організму підлітка.

63.Учбова діяльність підлітка.

64.Проблеми девіантної поведінки підлітка та юнака.

65.Методи дослідження психічного розвитку підлітка.

66.Юність та юнацтво в історичній перспективі.

67.Міжособистісні відносини юнаків та дівчат.

68.Інтелектуальний розвиток в ранній юності. Формування теоретичного мислення.

69.Юнацький вік – сенситивний до розвитку загальних і спеціальних здібностей.

70.Вдосконалення способів самоконтролю та самоуправління в ранній юності. Самостійність та вибірковість у навчанні.

71.Становлення світогляду, розвиток моралі юнаків та дівчат.

72.Віковий час в контексті соціальних норм. Три визначення віку в понятті зрілість людини.

73.Когнітивний розвиток особистості в період ранньої дорослості. Особливості студентського віку.

74.Особливості афективної сфери у ранній дорослості. Трикомпонентна теорія любові Стенберга.

75.Вплив мотивації та системи цінностей на «Я-концепцію» юнаків на порозі їх 30- річчя.

76.Професійне самовизначення і створення сім'ї в період ранньої дорослості.

77.Успішна трудова діяльність в період середньої дорослості як фактор розвитку творчого потенціалу та самоактуалізації особистості.

78.Мотиваційні досягнення та мотиваційна криза. Роль мета потреб при виході із кризи.

79.Мудрість – як соціально-психологічний феномен особистості, що має достатній досвід життя.

80.Психофізіологічні особливості людини в період пізньої дорослості.

81.Зміни в емоційній та особистісній сфері в період старіння.

82.Теорії відносності старіння. Адаптивне і не адаптивне старіння.

83.Психічне старіння і типи старості.

84.Етичні проблеми вмирання та смерті. Ставлення до смерті.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова (основна) література

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – М. : Академический Проект. – 2001. – 325 с.
2. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч.1 : От рождения до поступления в школу : учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по пед. специальностям (ОПД. Ф.01 – Психология) / Б. С. Волков, Н. В. Волкова; под. ред. Б. С. Волкова. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2008. – 366 с.
3. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч.2 : От младшего школьного возраста до юношества : учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по пед. специальностям (ОПД. Ф.01 – Психология) / Б. С. Волков, Н. В. Волкова; под. ред. Б. С. Волкова. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2008. – 343 с.
4. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2001. – 992 с.
5. Кулагина И. Ю. Возрастная психология / И. Ю. Кулагина, В. Н. Колюцкий. – М. : ТЦ «Сфера», 2002. – 464 с.
6. Павелків Р. В. Вікова психологія: підручник / Р. В. Павлеків. – К. : Кондор, 2011 – 468 с.
7. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
8. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
9. Самошкіна Л. М. Вікова психологія: Навчальний наочний посібник з мультимедійним курсом / Під ред. чл.-кор. АПН України, професора Е. Л. Носенко. – Д. : Вид-во ДНУ, 2006. – 248 с.
10. Сергєєнкова О. П. Вікова психологія. Навч. посібник / О. П. Сергєєнкова, О. А. Столярук, О. П. Коханова, О. В. Пасека. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
11. Сорокоумова Е. А. Возрастная психология. Краткий курс / Е. А. Сорокоумова. – СПб. : Питер, 2009. – 208 с.

12. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.

Допоміжна література

1. Авдеева Н. Н. Жизнь до рождения / Н. Н. Авдеева, С. Ю. Мещерякова // Хрестоматия до детской психологи: от младенца до подростка / ред. – сост. Г. В. Бурменская. – Изд. 2-е, расшир. – 2005. – С. 253-260.

2. Авдеева Н. Роль матери и отца в развитии ребенка в раннем детстве / Н. Авдеева // Дошкольное воспитание. – 2005. – № 3. – С. 101-106. – С. 110-115.

3. Белік Л. Адаптація першокласників до школи: корекційна програма роботи з дітьми / Л. Белік // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. – 2012. – № 6. – С. 36-39.

4. Венгер А. Л. Психическое развитие ребенка в процессе совместной деятельности / А. Л. Венгер // Вопр. психологии. – 2001. – № 3. – С. 17-27.

5. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. / Гл. ред. А. В. Запорожец. – М. : Педагогика, 1982-1984. Т. 3: Проблемы развития психики / Под ред. А. М. Матюшкина. – 1983. – 396 с.; Т. 4: Детская психология / Под ред. Д. Б. Эльконина. – 1984. – 433 с.

6. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія. Навч. посіб / О. Г. Видра. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 112 с.

7. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.

8. Готовність дитини до навчання / Упоряд. : С. Максименко, О. Главник. – К. : Мікрос – СВС, 2003. – 112 с.

9. Дубровина И. В. Возрастные особенности психического развития детей / И. В. Дубровина, М. И. Лисина. – М. : Просвещение, 2002. – 164 с.

10. Дуткевич Т. В. Дитяча розвивально-корекційна психологія. Модульний навчальний посібник для студентів вч за напрямом підготовка 6.030103 «Практична психологія» / Т. В. Дуткевич. – К. : Центр учбової літератури, 2017. – 304 с.

11. Зінченко Г. П. Психологічні особливості розвитку творчої уяви дітей дошкільного віку / Г. П. Зінченко // Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 68-70.

12.Клименко В. В. Методологічний аналіз поняття «психічний розвиток» людини / В. Клименко // Практична психологія та соціальна робота: Науково-практичний та освітньо-методичний журнал. – 2005. № 7. – С. 1-7.

13.Коваленко О. Г. Міжособистісне спілкування як компонент психічної діяльності у похилому віці / О.Г. Коваленко // Практична психологія та соціальна робота: Науково-практичний та освітньо-методичний журнал. – 2014. – № 2. – С. 61-65.

14.Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк; під ред. Л. М. Проколенко. – К. : Радянська школа, 1989. – 612 с.

15.Краснова О. В. Важкі втрати і психологічний супровід у пізньому житті / О. В. Краснова // Практична психологія та соціальна робота: Науково-практичний та освітньо-методичний журнал. – 2014. – № 8. – С. 51-59.

16.Кузікова С. Б. Теорія і практика вікової психокорекції : навч. посіб. / С. Б. Кузікова. – Суми. : ВТД «Університетська книга», 2008. – 384 с.

17.Куницина В. Н. Межличностное общение / В. Н. Куницина, Н. В. Казаринова, В. М. Погольшина. Учебник для вузов. – СПб. : Питер, 2001. – С. 85-98.

18.Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.

19.Лидере А. Т. Кризис пожилого возраста – гипотеза о его содержании / А. Т. Лидере // Психология зрелости и старения. – 2000. – № 2.

20.Лисина М. И «Общение со взрослыми у детей первых 7 лет жизни / Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии / Под ред. И. И. Ильясова, В. Я. Ляудис. – МГУ, 1981. – С. 107-113.

21.Лугова Г. В. Першокласник – шестирічка: первинне ознайомлення шкільного психолога з майбутнім першокласником / Г. В. Лугова // Психологічна газета. – 2005. – Квітень (7). – С. 4-5.

22.Максименко С. Д. Онтогенез особистості / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. 2006. – № 10. – С. 1-10.

23.Малихіна Т. П. Аморальні вчинки підлітків: сутність, характерні особливості, шляхи запобігання / Т. П. Малихіна // Практична психологія та соціальна робота: наук.-практ. осв.-метод. журн. – 2014. – № 5. – С. 12-22.

24.Мещерякова С. Ю. Роль общения в психическом развитии младенца / С. Ю. Мещерякова, Н.Н. Авдеева // Хрестоматия по

детской психологи: от младенца до подростка / ред.-сост. Г. В. Бурменская. – Изд. 2-е, расшир. – 2005. – С. 261-274.

25.Моргун В. Ф. Неформальные подростковые группы / В. Ф. Моргун, К. В. Седых // Возрастная психология. Детство, отрочество, юность: хрестоматия / сост. и науч. ред.. В. С. Мухина, А. А. Хвостов. – М. : Академия, 2001. – С. 428-436.

26.Мингамива М. Р. Взрослость: типы и контексты анализа / М. Р. Мингамива // Психология зрелости и старения. – 2000. – № 1.

27.Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. Вузов / В. С. Мухина. – 6-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 456 с.

28.Носенко Е. Л. Сучасні напрями зарубіжної психології: психологія особистості: підручник / Е. Л. Носенко, І. Ф. Аршова. – Д. : вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 216 с.

29.Петрунько О. В. Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіа середовищі : [монографія] / О. В. Петрунько. – Ніжин. : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2011. – 2-ге видання. – 480 с.

30.Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов: учеб. пособие для / студ. высш. учеб. заведений / К. Н. Поливанова. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 184 с.

31.Поліщук В. М. Симптомокомплекси переживань вікових криз у підлітковому віці / В. М. Поліщук // Практична психологія та соціальна робота: наук.-практ. осв.-метод. журн. – 2013. – № 4. – С. 1-5.

32.Поліщук В. М. Криза 17 років як перехідний період від підліткового до юнацького віку / В. М. Поліщук // Практична психологія та соціальна робота: наук.-практ. осв.-метод. журн. – 2011. – № 11. – С. 16-20.

33.Поліщук В. М. Криза входження в дорослість як перехідний період від юнацького віку до вступу у дорослість / В. М. Поліщук // Практична психологія та соціальна робота: наук.-практ. осв.-метод. журн. – 2012. – № 9. – С. 1-5.

34.Практикум по возрастной психологии: учеб. пособие. – 4-е изд. / под. ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. – СПб. : Речь, 2002.

35.Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / В. Д. Балин, В. К. Гайда, В. К. Гербачевский и др. Под общей ред. А. А. Крылова, С. А. Маничева. – 2-е изд., доп. и перераб. – СПб. : Питер, 2007. – 560 с. : ил. – (Серия «Практикум по психологии»). – 339 с.

36. Психология возрастных кризисов: Хрестоматия / Сост. К. В. Сельченко. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2001.
37. Психология подростка: Учебник / Под ред. чл.-кор. РАО А. А. Реана. – СПб. : «Прайм-Евро-ЗНАК», 2003. – 480 с.
38. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб. : Питер, 2000. – 624 с.
39. Регуш Л. А. Практикум по наблюдению и наблюдательности / Л. А. Регуш. – СПб. : Питер, 2001. – 176 с.
40. Рибалко Е. Ф. Возрастная и дифференциальная психология. – СПб. : Питер, 2001.
41. Сергеевкова О. П. Педагогічна психологія. Навчальний посібник / О. П. Сергеевкова. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. – 112 с.
42. Фіцула М. М. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання: навч. метод. посібник / М. М. Фіцула, І. І. Парфанович. – Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2008. – 432 с.
43. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / З. Фрейд / Авторы очерка о Фрейде Ф. В. Бассин и М. Г. Ярошевский. – М. : Наука, 1991. – 456 с.
44. Хухлаева О. В. Психология развития: молодость, зрелость, старость: Учеб. Пособие. / О. В. Хухлаева. – М. : Академия, 2005. – 208 с.
45. Шиловцева Г. Г. Развитие уяви дітей дошкільного віку в ігровій діяльності / Г. Г. Шиловцева / Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова / Укл. П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2001. – Вип. 42. – С. 187-188.
46. Щотка О. П. Вікова психологія дорослої людини / О. П. Щотка. – Ніжин : Ред.-вид. відділ НДПУ, 2001. – 194 с.
47. Яблонська Т. М. Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин: [монографія] / Т. М. Яблонська. – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2013. – 444 с.
48. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання: навчальний посібник для психологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Т. С. Яценко. – К. : Вища школа, 2004. – 678 с.

Інтернет ресурси

1. <http://psyjournals.ru/topic> – портал психологічних видань.
2. <http://psylib.kiev.ua>
3. http://window.edu.ru/window/catalog?p_rubr=2.2.77.2.17 – єдине вікно доступу до освітніх ресурсів.

4. <http://www.alleng.ru/d/psy/psy060.htm>
5. <http://www.bronnikov.kiev.ua> – бібліотека психологічної літератури.
6. http://www.ido.edu.ru/psychology/history_of_psychology/
7. http://www.ido.edu.ru/psychology/history_of_psychology/16.html
8. http://www.koob.ru/books/age_psychology/psychology_1_17.zip
9. http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/psihologiya_i_pedagogika – он-лайн енциклопедія.
10. <http://www.myword.ru> – портал психологічної літератури.
11. <http://www.syntone.ru/files/uploads/books> – бібліотека літератури.
12. <http://www.zipsites.ru/psy/psylib/> – каталог психологічної літератури.
13. Гамезо М. В., Петрова Е. А., Орлова Л. М. Возрастная и педагогическая психология: Учеб. пособие для студентов всех специальностей педагогических вузов. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 512 с. // http://www.koob.mhost.ru/books/age_psychology/psychology_d_p.zip
14. Мухина В. С. Возрастная психология: Феноменология развития; детство, отрочество: Учебник для студентов вузов. – М.: Академия, 1998. – 456 с. // <http://www.pedlib.ru/Books/1/0161/index.shtml>
15. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. – К.: Академвидав, 2006. – 360 с. // <http://studentam.net.ua/content/category/>
16. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология). – М.: Гардарики, 2004. – 349 с. // http://www.koob.ru/shapovalenko_i/vozrastnaya_psihologiya_1

НОТАТКИ

Навчальне видання

Н. О. Олейник

ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ (З ПРАКТИКУМОМ)

Методичні рекомендації до проведення семінарських занять

Українською мовою

Верстка – Н.М. Ковальчук

Підписано до друку 05.01.2018. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 5,35. Тираж 300. Замовлення № 0218-30.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105
Телефон +38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.